

Рік 1919.

Число 20

Ві́бліотека „Канадийского Фармера“.

ДР. А. КРІСТЕНЗЕН.

З Філософії Політики.

переклав

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

НАКЛАДОМ »КАНАДИЙСКОГО ФАРМЕРА«

854 Main Str.

ВІННІПЕГ — КАНАДА.

ДР. А. КРІСТЕНЗЕН.

З Філософії Політики.

переклав

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

НАКЛАДОМ "КАНАДИЙСКОГО ФАРМЕРА"

854 Main Str. — Winnipeg, Man.

Digitized by the Internet Archive
in 2018 with funding from
University of Toronto

<https://archive.org/details/zfilozofipoltyky00chri>

ПЕРЕДМОВА.

В наших часах кождий політикує. А одначе рідко зустрічається зрозумінє для сути політики, її звязку з духовним життям і її значіння в розвитку. Політичний інтерес вичерпується для найбільшої частини журю за той чи инший законопроект і питанням, що сей чи инший політик робить або думає. Супроти великих політичних і соціальних проблем вдоволяються певними загальними тенденціями, до яких оборони доставляє аргументів партійна преса і політичні збори. Також людям, які інтересуються ширшими цілями, незвичайно важко тверезо придивлятися відносинам, бо ми знаходимося серед політичної метушні, яка не дає нам потрібного супокою, щоб досягнути ширшого розуміння поза суперечками дня.

Та наші часи є не тільки часи політики, але також антиполітики. Виринув напрям відрази до всякої політики. Бачиться, що народне панування не сповнило своєї обіцянки золотих гір, що надужите влади перенеслося й до нової хати. В кінці робиться відкриття, що вина лежала не стільки в формах правління і системах устрою, скільки в людській натурі, і хочеться в розпуці на все махнути рукою. Те становище є зрозуміле, але безплідне. Думка про можливість поліпшення є взагалі одинокою захоотою до людської діяльності, і доки неспоримо не доказано, що людська громада не дасться поправити, соціальний інстинкт самозбереження наказує нам уважати удосконалене як поки-що одиноку основу. Тоді насувається перше головне питання: Длячого політична мораль, як в нутрі окремої держави, так і у взаємних відносинах держав, остала на таких низьких ступнях? Тільки зрозуміння приналежних сюди появ мо-

же допомогти знайти шляхи до можливого поліпшення. Я бачу причину низького стану політичної морали в тім, що політика всюди і в усіх часах, при абсолютизмі не менше як при аристократичних і демократичних формах правління, має діло з масою, а етичний розвиток маси наслідком її особливого психічного стану мусить поступати безконечно поволійше ніж одиниці.

Власне тому надії не повинні бути занадто великі. Перше всего треба берегти ся двох річий, догм і ілюзій. Догмами й ілюзіями можна робити політику, але вони нам не допоможуть до зрозуміння відносин життя. Тут потрібна чуйна критика і здорова скептика. Супроти політики потрібна в першій мірі не віра, а недовіре. Бо політика працює все закритими реальностями. Внутрішня політика має свою дипломатию так само як і зовнішня.

Дивити ся тверезо на політику дуже важко. Кожний мусить про загальне і рівне виборче право, про виборче право жінок, про національні питання, про мировий рух і т. д. мати свою власну думку; одначе тільки мале число має змогу безсторонно розліджувати ті питання, оцінювати аргументи за і проти і відповідно до того означити своє становище. При сій праці мав я за ціль ввести шукаючих в самостійне думане про політичні проблеми. Сподіваю ся, що моє суб'єктивне понятє цілості того, що можна би назвати »філософією політики«, представить ся читачам як результат об'єктивних, з ніякими партійними поглядами незв'язаних дослідів. Тепер, коли пильні студії з області соціології доповнено рядом дослідів про психологію мас, повинно бути можливо написати таку філософію політики. Шлях промостили сюди Французи. Аж писання Г. Ле Бона і Г. Тарда з 90-их років минулого століття дали почин до раціонального досліджування основного питання для зрозуміння політичних появ, а саме питання про взаємний вплив між одиницею й масою. Одначе психологія мас зовсім ще не досліджена вичерпуючо, і моя праця, думаю, зможе дати в сій області дещо нового.

I.

Сьвітогляд і політичне переконанє.

Шукаємо сьвітогляду, себто спільного знаменника, до якого зводять ся коли не всі, то в кождім разі такі явища життя, що мають для одиниці вартість. Одначе в нашім змаганю до сьвітогляду не є ми ніколи безсторонні. Найперше грозять нам всякі зовнішні суггестії. Тільки зникаючо мале число одиниць здібне побороти сю першу перешкоду, на те, щоб розбити ся без можности ратунку о неперехідну скалу другої перешкоди, **внутрішньої суггестії**. Адже ми ніколи не будуємо наших думок на вільнім ґрунті. Кождий має в своїй натурі диспозиції, які без його сьвідомости справляють його в означенім напрямі. Темперамент робить початок: він руководить нашим шуканем і дбає про те, щоб ми здобули сьвітогляд, який відповідав би нашому темпераментови. Се ілюзия, коли ми думаємо, що витворили собі понятє про жите ебєктивною, абстрактною спекуляцією. Ми шукали **правди**, але наш темперамент довів нас до **такої** правди, по якій нам найвигіднійше устроїти ся, сотворив для найплідніших елементів нашої індивідуальности найліпший ґрунт, може ще до того роздобув способи, як закривати наші хиби. Се певне, що колиб була абсолютна правда, люди до неї ніколи не дійшли би, бо ніколи не вийшли би з свого субєктивного обмеження. Таким чином шуканє сьвітогляду дасть ся близше означити як шуканє *modus vivendi* між моїм **я** і окружаючим сьвітом.

Власне тому одна одиниця ніколи не зможе у властивім значіню слова—«навернути» другу. Можна підкупити здібність оцінювання безкритичних людей і довести їх до потакування певним догмам, але догми не можуть змінити індивідуальної натури. Звичайною появою є прим. особа, яка на устах все має христіянство, а рівночасно її спосіб думаня і її діла є в найвисшій мірі нехристіянські. Таких людей лають лицемірами, але дуже

часто неслухно, бо передумовою лицемірства є самопізнане, яке можливе тільки при певній інтелігенції. Є се власне люди, що через непорозумінє прийняли світогляд, який до них не підходить.

Що політичні погляди стоять сьогодні на першій місці цілого індивідуального комплексу поглядів, се очевидний факт, який проявляєть ся вже в тім, що щоденні газети ділять ся відповідно до політичних поглядів. Але політичні погляди містять в собі окремі погляди про інші явища життя. Консервативний орган має інші думки про релігію, літературу й тому подібні не політичні річі, як радикальна газета. Справа стоїть так, що політичні противенства не є ніщо інше, тільки зовнішні викладники противенств світогляду. При демократичнім розвитку політика стала пануючим чинником, — як в середніх віках була ним релігія, — і політика красна виступає як рішача для становища одиниці, для становища, яке однаке містить в собі всі ті явища життя, що взагалі мають місце в сфері інтересів одиниць. Є се предвічна боротьба світоглядів, правда, в нових формах, але противенства ті самі, бо впливають вони з найглибшої глибини в людині, з темпераменту, себто з диспозицій, опертих на цілості фізичних і психічних властивостей.

Виразних темпераментів взагалі мало; найбільша частина з них розпливчата і її важко означити. Такі особи з невиразними темпераментами підлягають в своїх поглядах більше зовнішнім впливам ніж внутрішній потребі, і то в тим більшій мірі, чим менший їх ступінь інтелігенції і просвіта. Найперше впливає тут матеріальний інтерес. Думаєть ся, що ми потворили собі політичний погляд по зрілій розвазі, що є найліпше для краю й народу, але в дійсности увага на особистий матеріальний інтерес дала напрям, в яким шукати політичного переконання. Соціалізм має за найблизшу ціль поліпшене положення робітників, отже робітники є соціалісти з »переконання«. Роботодавець, що стає »консервативним«, коли як робітник був соціальним демократом, є особливо поучаючим приміром. Далі є також люди, яких через те, що їх матеріальні відносини не вказують їм безпосередно дороги до політичного переконання, урочляє їх окружене. Окружене і всякі випадкові обставини

закладають основу і ведуть в виборі особистих органів, а ті знов скріпляють ту основу й заосмтрюють потрібними політичними кличами, яких вони анї не можуть анї не хотять продумати. Вони вдоволяють ся тим, що йдуть за даваними їм директивами, а боячи ся мимоволї всякого напруження, потрібного для ревізії свого становища й евентуально для прийняття нового погляду, опирають ся всім пробам навернення з упертістю, яку називають вірністю переконанням. Таксамо, як говорить ся про »христіян з привички«, можна говорити про »консервативів з привички« і »лібералів з привички«.

Побіч сих двох груп настроєних з **материяльного інтересу** і настроєних з **привички**, є ще мала меншість, яка в своїх політичних поглядах руководить ся внутрішніми мотивами; се настроєні з **темпераменту**. Також ся група тільки рідко не підпадає під вплив материяльних інтересів й окруження, — хоч окруження завдяки темпераментови бодай в часті свобідно вибраного, — і ся обставина уможливає, що настроєні з темпераменту політично інтересовані можуть лучити ся в партії й не розпадають ся на одиниці.

Політичні погляди, які впливають з темпераменту, зводять ся до двох — або, коли хто хоче — до трьох головних становищ: позитивного й негативного консерватизму і прогресизму. Позитивний консерватист думає, що існуючі відносини є взагалі добрі й не потребують ніякої змін; негативний консерватист також не хоче ніяких змін, одначе з тої причини, що хоч є зле, то поліпшене не є можливе. Прогресист бачить так само як негативний консерватист темні сторони теперішніх відносин, — може навіть недобачає деяких ясних сторін, — а вірячи в можливість поліпшення, хоче брати участь в поступовім руху. Не треба дати ся ввести в блуд партійними назвами; партії змінюють ся, а назви остають і поволи вводять в блуд. Партії, які називають ся »консервативними«, є иноді умірковано поступові, а партії, називані »поступовими«, можуть бути відносно консервативні. Партійний темперамент і партійна назва не все покривають ся. До **прогресистів** треба зачислити також **реакціонерів** в правдивім значінію слова. Слова »реакціонер« надуживаєть ся часто, особливо в полеміці, в приложеню до

консерватистів. Тут є основна різниця: реакціонер так само як прогресист не є вдоволений теперішніми відносинами і хоче їх реформувати, одначе замість заводити нове й неперевірене, думає він, що поступ буде найліпше запевнений, коли привернеться те, що вже давнійше доказало свою стійність.

Тож і тут показується, що абсолютні становища в дійснім життю не існують; ніхто не є такий консервативний, щоб не бажав в сій чи иншій точці змін, і ніхто не є такий поступовий, щоб нічого не бажав задержати. Негативний консерватист займає посереднє становище, є в своїм консерватизмі — сказати-б — укрито поступовий: новонабуте переконанє про можливість поступу переведе його в поступовий табор.

Коли ми тепер розглянемо близше можливости політичної пропаганди, то розуміється само собою, що навернути настроєних з темпераменту дуже важко. Правди політичного погляду не можна доказати льогікою, і все можна стільки-ж аргументів навести проти, як і за якимсь поглядом. В темпераменті має одиниця провідника, якого не легко звести на манівці. Темперамент може очевидно змінити ся, наслідком чого можуть змінити ся так само політичні погляди; солідний хронічний жолудковий катар може в сім напрямі більше зробити, як десять агітаторів. Дуже часто змінюється також політичне становище з віком, найчастііше так, що поступовий запал меншає і навіть переходить у позитивний або негативний консерватизм, в напрямі, в яким змінюється темперамент. Той сам розвиток можна звичайно завважити в настроєних з матеріяльного інтересу, коли вони вже доробляють ся.

Агітація, яка так мало має впливу на настроєних з темпераменту, вимагає так само в настроєних з привички перемоги певного опору, який одначе зроджений тільки з лїнивства і який можна перемогти, коли в людий вдасть ся вмовити, що така чи инша політика принесе їм матеріяльні користи, і таким чином перевести їх з класи настроєних з привички до класи настроєних з матеріяльного інтересу. Сї останні є найвдячніші обекти пропаганди. Тому обіцяється робітникам заосмотрене, рільникам залізницї, промисловцям охоронне мито і т. д. Приманюється очевидним зиском. Тут виборча реторика з своїм

перекручуванем правди і своєю перфідністю має свою найвластивішу домену. На загальне добро ловлять ся власне тільки голоси тих, яких можна переконати, що плянований добробут перше всего принесе користь їм самим.

Ідеал свободи розцвітає чудово — в теорії. В дійсности дієть ся з ним те саме, що з іншими загальними ідеалами інших часів. Зрікаєть ся свободи, щоби при помочи замкнених рядів здобути власть, себ-то свободне розпоряджене публичними добрами, власть довільно роздавати їх. Політична агітація мусить що-раз більше матеріалізувати ся, в тій мірі, як історичний розвиток що-раз більше веде до того, щоб економічні питання стали єдино рішаючими чинниками політичної боротьби. Що ми йдемо в тім напрямі, про се не може ніякий безсторонний дослідник сумнівати ся.

На той розвиток не треба нарікати. Він робити-ме політику що-раз більше діловою, може брутальнішою, але рівночасно усуне багато ілюзій і багато політичного лицемірства. Предвічна боротьба між світоглядами через те очевидно не згине, тільки можна буде її вести на свободнійшій арені. Як релігія в безупинно зміннім ідейнім крузі світоглядів уже в значній мірі повалила ся, так повалить ся й політика. Настроєні з темпераменту світогляди не зникнуть так само з політики, як не зникнуть з релігії, але вони тут і там грати-муть побічну роль і винайдуть собі нову арену, де велику боротьбу можна буде вести далі в нових формах.

Одно треба все тямити: що настроєні з темпераменту світогляди не борють ся з собою, щоб себе перемогти і знищити, бо вони всі однаково потрібні, і вони безсмертні, власне тому, що настроєні з темпераменту. Вони борють ся з собою щоб держати в рівновазі світовий розвиток.

II.

Маса.

I. Значіне суггестії як чинника, що творить масу.

Історичний розвиток опираєть ся не тільки на індивідуальних поглядах на жите, але також на взаїмнім впливі індивідуальних і колективних поглядів, на взаїмности між особистістю і масою. Особистість, яка сама виплила з окруження маси, себто розвинула ся під суспільними, місцевими і часовими впливами, складає данину з своєї індивідуальности, дає нові ідеї, які більше або менше швидко їй основно приймає маса. Таким чином відбуваєть ся постійний приплив нових думок до маси, злучений найчастійше з сильним погрубленем і помілчанем, через що ідеї приміняють ся до здібности приймає маси. Той світогляд маси, такий малю суцільний, грубий і хиткий, уникає сдначе інстинктивно найбільших противенств їй укладаєть ся в струю, яку в загальнім напрямі можна означити. Так повстають і змінюють ся дух часу і публична опінія, так повстають і змінюють ся партії їй секти. Маси є се позбавлені всякої самостійної думки, сїїні орудя історичного розвитку, війська зложені з безіменних одиниць, яких важкими гарматами є колективні світогляди, чи вони називають ся: дух Риму, магометанїзм, християнїзм, дух ренесансу, дух романтизму, чи виступають під назвами протестантизму і католицизму, консерватизму і лібералїзму, націоналїзму, соціялїзму і т. д. Нїяка ідея не побідить швидше, аж доки маса не виписала її на своїм прапорі, нїякий поет не може без маси управляти свого ремесла, нїякий монарх, нїяке правительство не могло би істнувати без мас, які на них присягнули би. Кожда форма правління є в дійсности висловом волї мас, абсолютизм так само, як демократична конституція.

»Масу« можна коротко означити як групу одиниць, які в

даній хвилі переняті спільною ідеєю або спільним бажанем і свідомі тої спільности думки, волі, чи діянн. Не кождий при падковий збір одиниць творить масу в соціольогічнім значіню слова. Товпа, яка на оживленій вулиці переливається сюди й туди, не є »масою«, бо одиниць не знязує ніякий спільний звязок. Та коли прохожі починають товпити ся з приводу якоїсь події, нещасливого випадку чи арештованн, чи щоби слухати вуличного проповідника, тоді звязок установлений, момент спільної свідомости лучить одиниці, випадкова товпа стала масою.

Тим чародійним способом, що спричиняє сю переміну, є сугґестия. Сугґестия спроваджує увагу, думку й волю одиниць до спільної точки й уможливає тим спільне діланє. Без сугґестії всякий психічний звязок між більшим числом людей різного соціального походження й рівня просвіти був би виключений. Тому треба сугґестию вважати основним чинником психольогії мас.

Сугґестиею називаємо процес, при помочи якого впоюється в одиницю без її волі понятє, яке змушує хід її думки до певного напрямку. Рішаючим для стану сугґестії є те, що — говорячи словами Бундта — наступає »звужене свідомости«, яке серед даних обставин може впливати з такою силою, що стає »гіпнозою на яві«. Коли я через постійне повторюванє якогось твердження, не даючи доказів або аргументів, заставляю якусь особу вірити в те твердженє, тоді маємо випадок сугґестії. Твердженє може собі бути таке противне розумови, що хвиля простого міркованн виказала би всю його нестійність; одначе звужене свідомости перешкаджає такому міркованню особи, що стає під впливом сугґестії, і робить її неприступною для льогічних закидів з постороннього боку. Сугґестию можна викликати також без слів, рухами й мінами. Коли увагу дитини приковують рухи пальця, або коли хтось зупинить ся на вулиці, пічне придивляти ся якомусь домови і тим примусить прихожих іти за напрямом його очий, то маємо власне діло з явищами сугґестії.

Сугґестия, се універсальне явище, яке опановує всіх і втискається в усі відносини. Штука реклами є власне штукаю, як

засуггестіонувати публіку; ми так часто зустрічаємося з назвами якоїсь фірми, що в кінці вишукуємо її, щоби в неї купувати, хоч не маємо найменшої запоруки, що в неї обслужать нас ліпше, як у сусідній фірмі. Ходимо до театру, щоби дати себе засуггестіонувати. Коли говоримо, що театральна штука викликає «ілюзію» то маємо властиво на думці: «суггестію». Бо хоч і як драма приковує нашу увагу, то звичайно ми свідомі того, що се театр, а не дійсність. Тільки рідко наслідком суггестії є справжня «ілюзія», так, що прим. глядач кличе до героя, нехай уважає, бо лайдак має револьвер в кишені.

Спекуляція, яка викликає на біржі завищу і знижку, по-слугуєть ся суггестією. Понятє «актуальности» опираєть ся на суггестії: нема ніякої розумної причини, щоби я сьогодні, з приводу повороту славного подорожника до північного бігуна, цікавив ся Ескімосами й білими медведями, коли ті річі були для мене байдужі вчора і такими знов стануть за тиждень. Інший примір: Славна оригінальна картина, Рембранд або Рубенс має торгову ціну 800.000 корон, коли копію, яка зроблена так знаменито, що навіть найліпші знавці ледви можуть її відрізнити від оригіналу, можна дістати за 1000 корон. Оригінал і копія мають очевидно таку саму силу викликати вражінє штуки, иншими словами, їх естетична вартість є однакова. Отже 1000 корон представляють — бодай приблизно — вартість штуки; осталі 799.000 корон представляють — суггестію.

В звязку з сим приміром вкажемо на явище **відвортної суггестії**, яка власне в сім випадку не остає без значіння. Копія може варті більше як 1000 корон, одначе обставина, що се «тільки» копія, обнижує її торгову ціну. Відвортна суггестія є так само звичайним явищем, яке має вплив як на масу так і на одинції. На деяких людий пересадне й напасне захвалюванє якогось товару впливає відстрашаючо. Вони стратять охоту читати книжку, коли її з усіх сторін будуть їм захвалювати, а мелодія стає для них нестерпна, бо популярна. І тут маємо діло зі звуженєм свідомости, з суггестією, але з суггестією відвортного роду. Ще частійше проявляєть ся вплив відвортної суггестії при забороні («заборонений овоч смакує»). Коли відраджуєть ся комусь читати якусь книжку, він аж власне тому

дістане на неї охоту; коли-ж книжку заборонять власти, аж тоді її успіх певний. Та в сїм останнім випадку проявляється рівночасно вплив сугестії сензації і відвортної сугестії. Політична промова, виголошена перед мішаною публікою прихильників і противників, впливає на перших сугестивно: противники укріпляють ся в своїй неприхильности до проголошених поглядів.

Загально звісний є вплив сугестії на фізичний стан одиниці, її сила причиняти ся до занедужання, як також до одужання. До одного шпиталю в Копенгазі привезли хору жінку, яка мала боляк в животі. Вона конче домагала ся операції. Лікарі приступили до операції, одначе показало ся, що усуненє боляка неможливе. Щоби заспокоїти пациентку, лікарі вмовили в неї, що операція вдала ся. Всупереч всяким сподіванням пацієнтка виздоровіла. Коли незабаром після того згинула наслідком нещасного випадку, при обдукції її тіла показало ся, що боляк зовсім зник. Визволенє з пригнітаючої самосугестії скріпило в неї на стільки фізичні сили, що вона перемогла недугу. Таких випадків можна знайти багато в виказах недужих і при чудодійних ліченнях.

В багатьох випадках вплив **посторонньої сугестії** — сугестії з вні, викликаной чужою волею — скріплює **самосугестия**. Тай взагалі самосугестия є дуже важним явищем. Вона проявляється прим., коли хтось через сконцентрованє своєї уваги на одно місце свого тіла викликає на тім місци вражінє свербіння, або починаємо мерзнути на вид людей, які купають ся в зимі, або може навіть на саму думку про купіль в озері зимовою порою. Заворот голови се характеристичний рід самосугестії. Боязнь перед упадком викликає таке звуженє свідомости, що не можна про нічого иншого думати, як тільки про пропасть, яка знаходить ся під нашими ногами, і спричиняє вражінє такого скоботу як при дійснім паданю. Вражінє падання може когось опанувати з такою силою, що се його примусить кинути ся в пропасть. Т. зв. ідіосінкразії, відраза при виді, запаху або дотику певних звірят, рослин чи річий, які в більшости людей не викликають такого вражіння, полягають на сугестії, так само примусові уяви й ідеїфікс. Пересуди опи-

рають ся в части на посторонній суггестії, в части на самосуггестії. Маємо як загальні пересуди, які лежать в часі або мають свій корінь в певних суспільних кругах, так і пересуди особисті, утворені самою одиницею для себе.

Постороння суггестія є двояка: виходить або від означеної особи, або від цілого оточення, в якому живемо. **Особову суггестію** виконують прим. родичі й учителі, — адже ціле виховане не полягає властиво в суті річ на влучнім приміненню суггестії, — далі духовні й лікарі, і взагалі проявляє ся вона в усіх відносинах, де з одної сторони стоїть авторитет, з другої менше або більше сліпе довіре. Сильні характери все суггестіонують слабші. Пророки й оснувателі релігії тільки рідко відзначають ся високою інтелігенцією, але за те є се все визначні характери, яким самосуггестія мономанії дає незвичайну силу суггестії. Князі й державні мужі впливають суггестивно вже через своє виїмкове й вивисшене становище і через власть, яку мають, або яку в кождім разі приписуєть ся їм; за їх діяльністю слідять з великим зацікавленем, навіть в справах, де та діяльність зовсім не має на увазі добра горожан держави, а їх слова, хоч-би й найбанальніші, розносить телеграф по цілїм сьвіті. В меншій мірі можна те саме сказати про всі публичні особи, про ученого й біржевика, актора й письменника, футболіста й атлета; кождий з них має свій круг суггестіонованих, які цікавлять ся його словами, його вчинками, навіть його найінтимнішими відносинами. Всякий рід »снобізму« є станом суггестії. Популярний письменник знайде отворений ринок на все, що йому подобаєть ся видати, хоч би воно було й як маловартне, а навіть ще маловартніші річ, які він сам похоронив глибоко в своїм столі, знаходять читачів, коли їх видадуть після його смерті. Також в еротичі відграє суггестія зі звуженем сьвідомости, на яким вона полягає, незвичайно важну роль; половим інстинктом, товариським інстинктом і суггестією взагалі вичерпуєть ся суть еротики. Народні бесідники й адвокати є технічно вивчені суггестіонери. В процесі має суггестія визначне місце. Обвинитель й оборонець старають ся кождий в свою користь засуггестіонувати суддю. Та в нього професійний досвід творить протипагу проти суггестії. Одна-

че сього не можна сказати про кравців і шевців з лави присяжних, яких вибираєть ся без огляду на психологічне зрозумінє й досвід і видаєть ся під вплив двох вправних суггестіонерів, з яких кождий в інтересі своєї справи робить усе можливе, щоби звузити їх сьвідомість й не допустити їх до тверезої оцінки справи.

Способи особової суггестії є численні й відповідно до відносин ріжні. Богато людей є найбільше вразливих на виставність, але й простоти вживають як добре обчисленого способу суггестії; простий повстанний капелюх вибраного народом президента є так само предметом »снобізму« як обвіщений орде-рами галевий стрій. Інші ловлять ся на дух і парадокси, або на емфазу й патос. Реторика, поезія й музика є скріпленими способами суггестії. Одначе найпростійший і рівночасно найуспішнійший зі всіх способів суггестії, се слово в усіх формах, в прозі й поезії, слово без доказу, все на ново повторюване твердження й категоричне запевненє. В однім морськім купелевім місци одного дня розійшла ся звістка, що кілька метрів від берега появилася »морська змیا«. Всі вилягли на беріг і всі бачили виразно голову потвори, яка від часу до часу виринала з води. Навіть скептики були твердо переконані про істнованє містичного сотворіння. Кількох відфотографувало потвору, інші говорили, чи не підплисти би в човні і з близька їй приглянути ся. Аж надійшов рибалка і сказав, що та »морська змیا« не є ніщо инше, тільки темний камінь, який то заливають хвилі, то він знов з них виринає. Цілі роки купелеві гості дивили ся на той камінь, і ніхто не впав на думку, що він подібний до морської потвори; але як хтось запевнив, що се живе сотворінє, він усім видав ся таким, аж доки суггестією викликана ілюзія наслідком поясненя рибалки не зникла так само швидко, як була утворила ся.

Слово, твердженє, не тільки творить віру, але й закріплює маси до діл. Відомий є вплив Катонського „*Ceterum censeo Carthaginem esse delendam.*” Найсильніше впливає в тім напрямі клич, звязка фраза, яка в найбільшій короткості неначе містить весь сьвітогляд. Клич відповідає як-раз потребі маси: є поверховний, генералізуючий, позбавлений всякої означеної

думки, але будить неясне почуванє, яке знаменито надаєть ся до викликуваня імпульсів. »Поворот до природи«, »зірвати з Римом«, »боротьба проти капіталу«, »право життя«, »століте дитини« і т. д. — є се фрази, які в абстрактній загальности подають певні тенденції; а що масам здаєть ся, що в них містять ся ключі до розвязки великих суспільних проблем, вони підносять маси понад самотійне вглиблене їх думки в ті проблеми, що лежить поза межами можливости духа маси, бо маса не вміє ані розумувати ані аргументувати. Ле Бон в своїй основній праці про »психольогію мас« каже, що розумоване маси »полягає на складаню річий, які основно ріжнять ся від себе і тільки поверховно на себе похожі, і в поспішнім узагальнюваню особливих випадків«. Правильнійше було би сказати, що маса тільки для таких розумовань є суггестивно вразлива. Сповнити самотійну працю думаня, до сього маса наслідком своєї природи нездібна. Клич є сильно ділаючим стимулом, який викликає в масі сильні рефлексійні рухи і який тільки на такі маси не має впливу, що вже зімунізовані противною суггестією. Кличі можна все повторяти й повторяти, не боячи ся ослаблення їх впливу. Ще довго після того, як практичні відносини позбавили їх всякого значіння, живуть вони далі і впливають тільки завдяки звичному й улюбленому звукови слів.

Суггестия середовища опираєть ся на традиції й публичній опінії, на вкладах мертвих і живих. Вона впливає на малу скалю через дім і знакомства, на велику через моду, літературні й артистичні напрями, всі ті товариські тенденції, які разом складають ся на те, що називаємо »духом часу«, і що в особливо замкнених та одноцільних періодах перетворюєть ся в »стиль«. Один примір покаже, яку силу має суггестия середовища. Виніжений сальоновий сьвіт XVIII. ст. витворив штуку вмирати з тим самим лагідним, гармонійним супокоем, з яким жило ся. Особливо жінки вміли вмирати стилєво. З тактом і приличністю прощали ся зі сьвітом, без знаку страху або болю, який міг би розстроїти тих, що остають.

»Можна почислити тих, — пишуть брати Гонкурти „La Femme au 18-e siecle“), — що в своїх останніх хвилях не оставили вірними свому житю, своїм прінціпам, свому становищу, на-

віть своєму невірству. При словах: »Княгине, милий Бог є тут; позвольте, щоби ввійшов? хотів би мати честь дати Вам останнє помазанє« — деякі знаходять силу підняти ся в ліжку як на прийняте короля. Інші знов мають досить сили волі, щоб відправити Бога, якого не потребують. Вам останнє помазанє« — деякі знаходять силу підняти ся в ліжку як на прийняте короля. Інші знов мають досить сили волі, щоб відправити Бога, якого не потребують. Вмираючі жінки кличуть свого кухаря й видають йому зарядження, щоб добре приймав гостей, щоб ті не опускали їх стола. Бачимо жінки, які скуку повільної недуги прогоняють тим, що пишуть завіщанє, в яким не забувають про нікого з своїх споріднених, приятелів і знайомих, навіть про нікого з своїх бідних, — архитвір ясности, чудо пропорціонального рахунку! Ті строять свою смерть у вінки, обскіпають її цвітами, окружують танцями, комедиями, любовю останньої години; інші укладають для себе нагробний напис... Деякі на кілька годин перед смертю складають сатиричні куплети, інші антишамбрують на порозі смерти, співають пісні по мельодії »Жоконди«... Є се столітє, де вмираюча принцеса каже прикликати до свого ліжка своїх лікарів, свого сповідника і свого адвоката і каже до лікарів: »Мої панове, Ви мене вбили, але се було по правилам Вашої штуки«; до сповідника: »Ви сповнили свій обовязок, нагнавши мені великого страху«; до адвоката: »Ви є тут на просьбу моїх людей, які хотять, щоби я зробила завіщанє«; в кінці до всіх разом: »Ви всі добре граєте свої ролі, але мусите також признати, що й я моєї не граю зле«. Душа принцеси йде пристроєна духом на зустріч смерти, так само, як тіло принцеси Тальмон в синій і срібній сукні несуть у землю«.

Суггестия середовища в своїх різних родах є тривкійша, постійнійша від особової суггестії, впливає з більшою силою й меншою нагальністю. Суггестия середовища, се безособова сила, яка з своїх сторін день за днем впливає на одиницю і тому всім, що живуть в тім самім передовищи, мусить в більшій або меншій мірі витиснути своє знамя. Високо просвічений чоловік не менше як ігнорант підпадає під вплив того роду суггестії, яка має свою почву в товариській інстинкті, в сути людини як товариського звіря. Як швидко годимо ся ми з мо-

дою, яка зразу видавала ся нам сьмішна або погана! А мода, се найвизначнійший спосіб суггестії середовища,

За те про особову суггестию треба сказати, що вона впливає найсильнійше і найпевнійше на примітивні натури. Просьвічена одиниця, мислитель хоче бути переконаний розумовими аргументами; менше розвинена людина вдоволяєть ся тим, що слухає авторітету: так, непросьвічений і півпросьвічений, так менше здібний, дитина й дикар, так також маса, бо душевне жите маси дуже примітивне.

З понятєм »душі маси« не треба лучити містичного представлення про душу поза окремими одиницями. Душа маси є тільки сумою душ одиниць, які складають ся на масу; через те, що вони зібрані на тій самій точці і звернені в тім самім напрямі, повстає шось в роді спільної свідомости, незалежної від волі одиниць. Одиниця на хвилюку — сказати-б — підлучаєть ся від свого я, щоби стати несаможитнім членом маси. Коли збори слухають промови, яка робить сильне вражене, підпадають під вплив не тільки суггестії, яка виходить від промовця, але також суггестії інших, які стають під його впливом. Мінами, рухами, окликами, суггестіюють слухачі себе взаємно. Кождий має інтензивне почуте, що знаходить ся в звязку з окр. жаючими, що його ще сильнійше загірає. Те явище яке можна би назвати »міжсуггестією« і яке треба вважати самосуггестією маси, відграє визначну ролю в усіх масових руках. Вправний дослідник, попавши в масу, легко зможе заважити вплив міжсуггестії на себе самого; вид напружених мін, галас окликів признання будить у ній дивно опяняюче почуте сили, яка знаходить ся в масі. Він особисто відчуває силу суггестії, хоч його думаюче я держить ся критично супроти положеня. При масових оздоровленнях в Люрді та інших відпустових місцях впливає не тільки суггестія тих, що вже стали здорові, і самосуггестія одиниць, але також міжсуггестія серед громади недужих, що ждуть чуда, з яких один за другим оголошує, що відзискав здоровле. Через міжсуггестию можна суггестию довести часом до екстази; є се стан, в яким »пановане якоїсь одної групи представлень таке абсолютне, що кождий инший зміст думки, який рівночасно знаходив ся би в мозку з иншого жерела, воно зов-

сім усуває її нищить» (Штоль). Маса в екстазі є зовсім невмінна.

II. Душевне жите мас.

Душевне жите мас, як уже сказано, є дуже примітивне. Коли через безвільне розплинене душ одиниць в спільній свідомості повстає »душа маси«, передумовою того є очевидно те, що душевні настрої, з яких творить ся спільна свідомість, є загально людські. Психічний елемент, якого нема в моїй свідомості, не може бути викликаний сугестією. Отже все зіндівідуалізоване є виключене з маси. Властивости, які є тільки в небагатьох, не можуть увійти в душу маси, а тільки такі властивости, які всі мають. Тільки найпримітивніші душевні настрої знаходять в свідомості всіх безпосередній відгук, і тільки таких можна сподівати ся в маси. А що ті примітивні душевні настрої є скрізь і в усіх часах менше більше ті самі, то всі маси по своїй природі і в своїх виступах є в сути річи однакові. Влучно говорить Ле Бон: »Власне те зібране загальних властивостей поясняє нам, чому маси ніколи не можуть довершити діл, які вимагають високої інтелігенції. Рішення в справі загального добра, ухвалені зборами визначних людей, які одначе займають ся різними спеціальностями, є не багато ліпші від рішень, які ухвалили би збори слабих голов. В дійсности вони можуть зібрати разом тільки ті пересічні властивости, які має цілий світ. В масах збирається глупота а не дух«*).

Найпримітивніший інстинкт в людині є **інстинкт самозбереження**, який, ставши свідомим, прибирає характер **самоукріплення**. Самоукріплене виступає в масах дуже сильно, через що прим. національні рухи знаходять в них дуже пригожу почву. Коли маса перемінить ся в секту або партію, самоукріплене переміняється звичайно в нетерпимість: в кождім аргументі бачить вона ворога, в кождім аргументі проти своєї жадоби чи своєї віри загрожене свого існування, і в почуттю своєї сили торощить маса все, що її опирається.

*) G. Le Bon, La Psychologie des Foules, 12-e ed., ст. 17.

В природнім звязку з інстинктом самозбереження остають різні елементарні настрої, передовсім інстинкт **рабованя**, себ-то насильного присвоєня собі плодів праці чи рабунку інших, або також присвоєня собі людських робочих сил (невільництво). Назбиране добичі і людських знарядів праці розвиває й скріплює споріднений інстинкт: інстинкт **власти**. Сі оба інстинкти, які доповняють самоукріплене і йдуть далі хвилевого самозбереження, знаходять ся в масі. Серед примітивних або розвільнених відносин масові акції відбуваються звичайно при рівночаснім пліндрованню; де існують міцні суспільні звязки й укріплені правні відносини, там також інстинкт рабованя підлягає впливови суспільного ладу, що одначе його в сути річи не ослаблює. Тут виступає він в звязку з інстинктом влади, у взаїмних відносинах держав і націй, в відносинах між станами, класами й партіями; словом, скрізь, де проти себе стоять організовані маси, інстинкт рабованя проявляється як завоюницька політика, як станові привілеї і класове законодавство, як партійна тиранія і звязані з нею появи: непотизм і корупція.

З самоукріпленем споріднений в сути і в діланню **страх**. Страх є тільки негативною стороною самоукріплення, але його наслідки є ті самі, як і діланє позитивного самоукріплення, радости з проявленя власної сили; також страх заставляє маси до переслідувань. Маси, які »зі страху стали терористичні«, є чи не найстрашніші. Місто чи край навістить якесь нещастє, маса попадає в жах або подразненє, і тепер вистане одно слово, щоб її скаженість звернути на якийсь означений предмет. Коли в середніх віках вибухала зараза, часто обвиняли Жидів, що вони позатроювали криниці, і тоді вибухали криваві переслідування Жидів. І в наших днях телеграф не рідко приносить звістку, що російські селяни підчас епідемії холери бунтують ся проти лікарів і доглядачів хорих, яких висилають до них для організації боротьби проти епідемії. Гіскет, який за Люї Филипа був у Парижу префектом поліції, оповідає, як в 1832 р., коли епідемія холери дійшла до самого вершка, повстала й летом блискавиці розширила ся звістка, що епідемія є наслідком затрое-ня предметів поживи і напйтків. На публичних площах почали

зараз збирати ся величезні товпи які в великім подразненню шукали за вимовниками видуманих злочинів. Підозрівали кожного, хто нїс фляшки або малі пакети. Богато осіб змасакровано тільки наслідком підозріння, що вони хотять насипати отруї в бочки торговців вина. На одній площі тисячна товпа обступила двох муштин, яких обвинювано, що вони хотїли дати кільком дітям затроєні плячки. Оба муштини втікли до поліційної стражниці. Стражницю обступила товпа, і поліцаї були-б понесли смерть разом з обома обвиненими, коли-б поліційний комісар і один колишній офіцер не впали на добру думку розділити пляцок поміж себе і з'їсти на очах публики, що в ту мить перемінило скаженість товпи в загальну веселість*). Ту здібність в ту мить перескакувати від одного настрою в його противенство має маса так само, як дитина й дикар і як взагалі імпульсивні натури.

Як момент, який товаришить самовдержаню або страху, виступає найперше **жорстокість**, розкошоване фізичними терпінями інших, почуванє, якого переважно половий характер можна вважати тепер уже зовсім певним. Також жорстокість належить до елементарних інстинктів, які все ворущають ся глибоко в нутрі культурної людини. Хоч люди з певною просвітою переважно жахають ся бути присутними при публичнім траченю, — між ин. тому, бо присутність при таких заздальгідь приготованім актї трачення занадто виразно свідчила би про істнованє первісного інстинкту, — одначе тільки дуже мало відмовляєть ся придивляти ся нещасливому випадкови, який трапить ся припадково на їх дорозї. Інстинкт, який заставляє людей збігати ся, щоб поглянути на чоловіка, який упав з вершка церковної вежі, є очевидно доволі складний. Тут входить в гру приманчивість незвичайности, в меншій мірі також милосерде, — в меншій мірі, бо люди спішають дивити ся, хоч знають що не можуть нічого допомогти. Одначе переважаючим моментом є тут все таки садистична розкіш при видї фізичного терпіння, звана популярно »подразненєм нервів«. Хто спішить, щоб поглянути на чоловіка, роздавленого колесом воза, відчу-

*) Сей факт подає G. Tarde в L'Opinion et la Foule, ст. 187—8.

ває в темній неозначеності те саме вражінє, яке, розвинувши ся свобідно, проявляєть ся як »тропікальний шал«. Ще більше ослабленим тому менше пожираючим сили виступає той первісний інстинкт при читаню кривавих сцен в сензацийних газетах і вуличних романах.

Такі щоденні явища поясняють, як афекти маси можуть виродити ся в криваву екстазу. Що садистична розкіш є постійним чинником в душевнім житю мас, вистане поглянути на горячково дрожачих людей, які з остовпілими очима товплять ся, щобн приглянути ся нещасливому випадкови. На сій вразливості характеру мас полягає притягаюча сила карколомних циркових штук. Маса глядачів приглядає ся грі чоловіка з львами й тиграми не так на те, щоб подивляти побіду чоловіка над грубою звірячою силою, як в таємній надії, що звір може роздерти чоловіка. Є се льотерия з дуже неправдоподібною виграшою, але иноді виграша така дістаєть ся глядачам. Обставина, що на випадок сього сильно проявляєть ся відразу культурного чоловіка до проливу крови, а навіть може повстати паніка, нічого тут не змінє. Хоч і як примітивна є душа маси, можуть у ній рівночасно істнувати противні настрої.

Перехід від пасивної розкоші на вид кровавого припадку до активного проливу крови не є для маси особливо важний, хоч культурний ступінь і народній характер проявляють тут свій вплив. Сама маса не має тут очевидно зрозуміння для тої сторони свого душевного житя; садистична розкіш прикриваєть ся маскою всяких поважаних мотивів. До первісного інстинкту жорстокости додаєть ся незвичайний суггестивний чинник, який може називати ся прим. »справедливість«, »добро вітчизни« чи »охорона віри«, і вже маємо екстазу вбивання. Маса американських горожан, яка тягне Негра в ліс, обливає там нафтою і живцем спалює, переконана, що робить се з почуття справедливости; жертву обвинюють о знасилуване білої жінчини, а Негр на все здібний. Маса париських санкільотів, які вбивали на вулиці »аристократа« й обносили на списі його голову, мотивом свого вчинку вважали »загальне добро«. Чи-ж не були всі аристократи »вороги вітчизни«? А інквізитори думали, що се проявляєть ся в них виключно їх християнська ревність,

коли мучили єретиків мужеського і жіночого пола з усім вирафіюванем тортур, а в кінці торжественно палили їх на славу Божу. »Одичінем людського духа« називають часто такі прояви. Атавізм був би тут докладнішим висловом. Не треба культурного чоловіка довго обшкробувати, щоб побачити горіля.

Також товариські інстинкти людської натури знаходять ся в масі. Їх формами є елементарне почуте справедливости і певне співчуте для слабих і безпомічних. Сі оба почування є в масі тепер універсальніші ніж давнійше. В часах, коли почуте права і симпатія обмежають ся на плем'я чи релігійну спільність, не можна в сім бачити багато більше, як тільки одну з форм самоукріплення. Тільки через довгий розвиток набирають ті почування мас загальнішого гуманного характеру. Від тисяч літ існують маси, на які впливали гуманні ідеї (буддисти, найстарші християнські громади), а одначе аж в останніх століттях дійшло до того, що випадкові маси, яких не лучить зв'язок спільної віри або спільного переконання, є доступні для сугестії гуманних ідей. З сього виходить, що також маса підлягає законови розвитку, хоч той розвиток відбувається ся страшно поволі. Але ті другорядні почування мас є звичайно слабші від первісних. Де запанує самоукріплене або страх, там мусять мовчати почуте справедливости і співчуте.

Се є головні чинники психічної власности мас. З тими елементарними інстинктами має до діла агітатор і народній провідник. Інтелектуальні моменти не відграють тут ніякої ролі або дуже зникаючо малу. Маса є позбавлена, поступає імпульсивно, піддаючи ся всяким сугестиям, які зустрічає на своїм шляху, і легко довести до одушевлення або до фанатизму.

Ріжниця між сими обома поняттями є тільки та, що ми в відношенню до нас самих і наших однодумців називаємо одушевленням те, що в наших противників уважаємо за фанатизм. Так само, як говоримо про патріотизм у нас і наших земляків, а те саме явище в несимпатичної нам нації називаємо шовінізмом. Прим. один французський клуб в Мецу устроїв в січні 1911 р., не вважаючи на заборону поліції, агітаційне свято. Одна німецька газета, описуючи те свято, писала, що всі присутні були »п'яні від так званого одушевлення«.

Що з того настрою маси вийде, користь чи шкода, залежить від випадкових обставин і роду сугестії. Одушевлене є все сліпе. Коли масу запалють товариські інстинкти, може вона в своїй сліпоті спричинити інші наслідки ніж намірені, але її ділане є иноді повне такого самовідречення, до якого рідко коли підносить ся думаюча одиниця. Властивістю маси є хитане між крайностями. Де ділає міжсугестия, там можуть наступити найбільші мучеництва й найбільші пожертвованя, але з другої сторони де провідними мотивами її ділання є нетерпимість чий страх, злучені з жорстокістю, наслідки бувають часто страшні.

Релігійна сугестия є дуже складна й торкається всіх обговорених сторін душевного життя мас. Найперше зустрічаємо тут самоукріплене. Зорганізована в релігійну громаду або націю маса укріплює своє існування не тільки земними способами, але також союзом з надземськими силами. До сього долучається страх, що ті сили можуть мстити ся, коли не дістануть належної данини або коли не обороняти їх справи. Получене релігійної сугестії з інстинктом рабованя, який лучить ся з інстинктом влади, є одним з найсильніших ферментів, які знає історія. Відомими примірами того є: з одної сторони »свята війна«, яку викликав Магомет, тип великих релігійних сугестіонерів, яких сила лежить в інтензивности їх самосугестії, і його наслідники, і яка за кілька десятиліть сотворила державу більшу від римської держави на її висогі, а з другої сторони хрестоносні походи, які повстали з одного з наймогутніших сугестійних рухів в історії християнства.

Релігійна сугестия є далі доброю почвою для жорстокости. Жорстокостий, яких инакше маса жахала ся би, допускається вона без скрупулів, коли вмовить в себе, що поступає по волі якогось божества. Представлене, що сповнюванем якогось акту жорстокости виконується тільки божеський присуд (справедливість) або причиняє ся до зменшення терпінь жертви по смерті (співчуте), відбирає масі всі грузди, так що вона в цілости може віддати ся розкоші, злученій з видом фізичного терпіння і з активною участю в задаванню мук. Палене

на кострі є тільки одним з примірів, та за те дуже характеристичним для психології маси.

Сим не хочу сказати, наче-б почуте справедливості і співчуте були в дійсності виключені з області релігійної суггестії. Навпаки, релігія, яка має етичний характер, може мати велике значінє як заохота для тих товариських інстинктів, які часто аж наслідком того, що їх представляєть ся як Божі заповіді, стають постійними складовими частинами свідомості маси. Обставина, що релігійна нетерпимість ставить певні границі, не управняє до заперечування товариського впливу релігії. Маса вірних, яка з побожністю — побожність є станом чистої суггестії або самосуггестії — вислухала богослуження, вийшовши з церкви, буде звичайно більше ніж коли инде настроєна до добродійності.

Релігійна суггестія є взагалі для психолога незвичайно цікава, власне тому, бо вона впливає на всі інстинкти маси і заставляє їх до особливо сильних прояв. Вона дозволяє нам оглядати вплив масової суггестії — сказати-б — під мікроскопом. Релігійні суггестіонери вживають все і всюди тих самих способів. Отже передовсім слова, все повторювані твердження, патетична мова, яка будить то надії то страх, загадочні, містикою незрозумілості чаруючі фрази, вкінці символічний церемоніал, молитви й літанії, відправлявані часто в незрозумілій для маси мові, як латина, санскрит, і т. д.

Орієнт був у всі часи багатий на таких суггестіонерів, по части переконаних пророків, по части на половину або і в цілості ошуканців. Аль-Галядж, якого суфі, містики ісламу, вважають великим святом, мав бути чоловіком, який знав трохи альхемію, а поза тим був зовсім непросвічений, та за те енергійний і впертий, відважний супроти авторитетів, чоловіком, який вмішував ся до високих річий, старав ся валити правительства, голосив науку інкарнації, виступаючи перед королями як шіїт, а перед простим народом як суфі. В екстазі кликав: »Я Бог!«, а до своїх учеників говорив: »Ти Ной!« »Ти Мойсей!« »Ти Магомет!«, додаючи: »Я казав їх душам вступити в наші тіла«. Або говорив зовсім безглузді фрази, прим.: »Отсе сходить ясний Бог світла, що світить своїм світлом«. Удавав, що мо-

же творити чуда, прим. простягнувши руку і взяти її назад наповнену мошусом або монетами, які розкидав поміж глядачів. Або схоплював неначе з воздуха овоч, одначе один з очевидців каже, що той овоч, коли його хто инший брав у руки, перемінював ся у гній. Один чоловік захорював і хотів яблука, одначе не можливо було такого яблука дістати аж доки Аль-Галлядж не простягнув руки і не взяв її назад з яблуком, про яке сказав, що воно з райського саду. Один з присутних завважив, що райські яблука не псують ся, а в сїм є хробак. »Се тому, — відповів Аль-Галлядж, — бо воно з місця вічності зступило в вітчину дочасности, тому зіпсоте знайшло шлях до його серця«. Ся відповідь подобала ся присутнім ще більше ніж саме чудо. Аль-Галляджа в кінці (922 р. після Христа) серед важких мук страчено. Та його однодумці не хотіли вірити в його смерть, хоч його голова була якийсь час виставлена на публичне видовище, й говорили, що се якесь звіря в його подобі понесло смерть. Який великий був його вплив на сучасних, видно з того, що вважали за потрібне записягати книгарів, що вони не будуть купувати ані продавати його писань*).

В магометанськім Орієнті стрічаємо скрізь такі типи, аж до наших часів, коли в Марокко й деінде пророки голосять »святую віру«. Такий святій з політичною закраскою, в якого характері самосуггестия і сьвідоме ошуканство спливають ся разом без ясно зазначених границь, може все викликати масові рухи, які иноді можуть перейти в правильну війну, що загрожує державі й династії.

В Європі середні віки були зовсім переняті релігійною суггестією. Папа, який без значнійшої армії був більш могутий ніж королі й цісарі, був плодом релігійної суггестії. Про хрестоносні походи вже згадувано як про примір суггестії, в яким разом спливали ся віра й інстинкт рабованя. Здобуте Єрусалима в першім хрестоноснім поході показує, як релігійне одушевлене і садистична розкіш можуть злучити ся в найдикшу екстазу вбиваня. Всі тогочасні справоздавці оповідають, що кров убитих в мошеї Омара стояла високо на землі. Очеви-

*) E. G. Browne: A literary history of Persia, I., ст. 428—36.

дець Раймонд д'Ажіль оповідає, — без сумніву зі значною пересадю, яку треба приписати очевидно самосуггестії, — що кров сягала їздцям аж до колін. Коло 10.000 осіб, мужчин, жінок і дітей, убито тут, говорить Фульше де Шартр. Побожний Голфрід, який не брав участі в сій кровавій купелі, пішов з трьома товаришами без зброї і босий до церкви святаго гробу. Коли про се розійшла ся звістка серед християнського війська, всі зараз поскидали свою окровавлену одіж і пішли з голими головами й босі до церкви воскресеня, наповняючи цілий Єрусалим своїм зойком і плачем. В цілім місті лунали тільки покутні псалми і слова Ісаїї: »Вй, що любите Єрусалим, радуйте ся разом з ним«. По тій побожності повбивано всіми можливими способами всіх осталих мешканців міста: одним постинано голови, других повбивано стрілами, інших примушено скакати з веж, ще иньших спалено на повільнім огни*).

Здобуте Безіє підчас хрестоносного походу проти Альбігенців дає зовсім подібний примір екстази вбивання, полученної з рабунком. »Наші не щадили ані стану ані пола; вбили 20.000 осіб; ціле місто спліндроване і спалене; дивно лютував Божий суд«, — читаємо в звіті до папи. Ті самі властивості повторяють ся з монотонністю масових суггестій в ночі Вартоломея, яка зрештою тягнула ся майже цілий місяць.

В сучасній історії Орієнту дає бабістичний рух повноту характеристичних властивостей для дослідів над релігійною суггестією. Хоч оснуватель релігії Баб був ледви знаний особисто, — тільки дуже мало його однодумців бачили його на свої очі, — і хоч він в своїх нудних, дїтвацьких писаннях ніколи не підносить ся на висоту свого естетичного взірця, Корану*), одначе, завдяки загальній корупції шіїтського духовенства, яка причинила ся до зросту його науки, викликав він сильний і для перської держави небезпечний рух, який між ин. замітний тим що показує до якої відваги здібні Перси, яких уважають трусами, коли їх захопить релігійне одушевлення. Різня бабі-

*) Raymond d'Agiles, цитовано на основі Michaud: Histoire des Croisades, livre IV.

*) Бега-Уллаг, який продовжав діло Баба, без сумніву значно перевисшав свого попередника інтелігенцією.

стів у Тегерані в 1852 р. з приводу атентату одного з членів секти на шаха показує в найяскравішій формі з одної сторони екстазу вбивання, з другої екстазу мучеництва. Одного бабіста вбив брат і сини великого безира разом з слугами й порубали на кусні, одного міністер заграничних справ з одним висшим урядником, одного професори університету, одного видали артилеристам, які найперше викололи йому одно око, а потім привязали до армати і рвали на кусні, одного дістали на забите тегеранські купці, одного інфантеристи, одного видали товпі, яка біла його кулаками, камінем і палицями, аж доки не згинув, — і т. д. Хана Гаджі Сулеймана мучили як і багатьох інших бабістів тим способом, що робили ножем діри в його тілі і вкладали туди запалені свічки. Так водили його по місті доти, аж свічки вигоріли і гніт горів далі насичений товщем його тіла. Потім прибили йому до босих ніг розпалені підкови і так його знов водили по місті, в кінці повіривали йому всі зуби і повбивали в голову. Аж тепер він умер; його тіло розчвертували і виставили на чотирох брамах міста на видовище. Серед тих страшних мук він весь час виголошував вірші, в яких в суфійським стилі оспівував свою любов до Бога. Жінки й діти, яких покровавлених на цілім тілі з запаленими гнотами в ранах, гнали через місто батогами, ішли наперед, танцюючи і співаючи: «Справді, ми приходимо від Бога і до нього знов вертаємо». Геройство тих жертв оставило на населеню Тегерану на довгі літа незатерте вражінє і приєднало бабізмови тисячі й тисячі вірних*).

Французський соціолог Тард**) досліджував різні роди мас, з яких найважливіші є маси демонструючі і ділаючі. В перших »завважається дві властивості, які мають в собі щось жіночого: дивно яскравий символізм з особливо бідною уявою для вишукування тих символів, які все ті самі і повторяються аж до змудження. Прапори, статуї, реліквії, иноді відрубані голови на списі, оклики або крик, псалми або пісні, ось майже все, що во-

*) Див. Gobineau: Les Religions et les Philosophies de l'Asie centrale (Париж 1865), ст. 301—7, також офіційний звіт в А.-Л.-М. Nicolas: Seyyed Ali Mohammed dit le Bab, Histoire, ст. 437—45.

**) L'Opinion et la Foule, ст. 38 і д.

ни вміли винайти для висловлення своїх почувань. Та маючи мало ідей, вони тим більше держать ся їх і без утоми викрикують ті самі оклики і повторяють на ново той сам похід».

Ділаючи маси можна на думку Тарда поділити на люблячі й не люблячі: »Але на яке справді плідне діло обертають люблячі маси свою діяльність? Не знати, що шкідливійше, ненависть чи любов, проклони чи одушевлене маси. Коли вона реве, захоплена канібальським шалом, тоді вона очевидно погана; але коли вона з поклонами стелить ся під ноги одного з своїх земних ідолів, випрягає його віз і бере на свої плечі, тоді звичайно півбожевільний чоловік як Масанїєльо, дикий звір як Марат, генерал шарлятан як Булянже є предметами її ідолопоклонства, яке творить диктатури й тиранії».

Одначе є »відміна люблячих мас, яку бачимо дуже часто і яка грає дуже потрібну й дуже спасенну суспільну роль і творить противагу всего того злого, що коять всі інші роди мас. Се маса серед сьвята й радости, залюблена сама в собі, опаніла від радощів сходин для самих сходин... Очевидно, не вся продукція полягає на будованю домів, вироблюваню меблів, одежи, предметів поживи. І суспільний мир, суспільне єднане, які дістають свою поживу від народніх забав, веселих сходин, періодичних сьвят цілого села чи міста, коли всяка сварка на хвилью розпливаєть ся в спільнім бажаню бачити ся, дотиркати ся себе взаїмно, симпатизувати з собою, той мир, те єднане, се плоди, які мають не меншу вартість як плоди землі, вироби промислу... Як можна би в кінці, після сьвяточних мас, забути про жалібні маси, які під тягарем спільного болю йдуть за домовиною приятеля, великого поета, національного героя? І вони є сильними стимулами для суспільного життя; спільною жалобою так само як спільними радощами вчить ся народня маса лучити всі окремі волі спільним звязком». Є се товариські інстинкти, як і тут зазначає Тард як плодючий елемент душі маси.

Зрештою треба розрізнити два головні роди мас, які в своїй сути і в своїм діланю виказують немало важні різниці: маси **місцеві й розкинені**. До першої категорії належить кожде випадкове збіговище на вулиці, круг слухачів ораторської

трибуни або сцени, громади демонстрантів, борців на барикадах і т. д.; до другої належать люди, які підлягають суггестії тих самих книжок або газет, які розвиваються в такім самім середовищі, люди, які зрештою живуть іногді зовсім далеко один від другого, навіть не знаючи нічого взаїмного про своє існування. Остання категорія зв'язана з собою особовою суггестією і суггестією середовища; за те не підлягає вона так безпосередно як місцеві маси міжсуггестії; вони не бачать себе й не чують і мусять вдовольняти ся свідомістю того, що кругом у світі інші люди читають ті самі книжки й газети і так само підпадають під їх вплив, або що вони окружені тисячами або й мільйонами людей, які їм особисто незвісні, але з якими лучить їх спільний зв'язок мови і традиції і тим самим способу думання й життя. Се останнє відноситься до націй як до мас. Діляне розкинутих мас не є так дуже обмежене часом і місцем, як місцевих; суггестія є тут менше остра і не так легко доходить до екстази або паніки. Розширене знання читання в наших часах уможливило більший вплив ідей на віддалене і через те зробило розкинені маси особливо важним чинником. Однак вони в своїй суті не різняться від місцевих мас і є так само »нетерпимі, горді, безкритичні, зарозумілі, таї думають, називаючи се публично опінією, що їм усе мусить уступити, навіть правда, коли вона стоїть їм на шляху« (Тард).

За те в своїй суті різняться від маси **корпорація**, союз одиниць з спільними матеріальними або духовними інтересами. Хоч суггестія й тут має свій вплив, однак круг представлень в корпорації опирається переважно на річезім і професійнім знанню, себто є раціональний і критичний.

Взаїмний вплив між одиницею, творчою, провідною або пануючою особистістю, і між масою, яку сотворила суггестія і яка виступає під впливом суггестії, творить **ідею**. Всі »рухи«, які знає історія, війні й мирні, се прояви суггестії. В суггестивнім опанію виграєть ся битви, переводить ся повстання й революції. Культури повстають, змінюють ся й опадають під безнастанним, повільним і постійним впливом суггестії середовища. Острі суггестії впадають найбільше в очі. Характеристичні приміри сього знаходять ся на кожній сторінці історії.

Діяльність такого Алькібіада, Демостена, Гракха, Цезара зродилася очевидно з потреб часу, але під психологічним оглядом опирається на сугестії. Виголошена з великою ораторською штукаю і грубими ефектами промова Антонія над трупом Цезара довела Римлян до такої екстази вбивання, що вони роздерли на кусні одного народнього трибуна, Гая Гельветія Цінну, тільки тому, що він випадково називався так само, як претор Люцій Корнелій Цінна, який публічно виславляв убійників Цезара. Нарід сповнив се страшне діло, як оповідає Аппіян, ані не хотючи чути про те, що оба Цінни мають спільне тільки назвище. Відомий є вплив сугестії таких людей, як Людовик XIV., шведський Кароль XII., Наполеон I. Вольтер був визначний сугестіонер, який різними способами витискав на сучасних своє особисте знамя, і то далеко поза границями Франції. Наймогутніші монархи того часу бачили точку своєї гордості в тім, щоби з тим переписувати ся, а його замочок Ферне став відпустовим місцем для побожних прихильників. Сугестія Руссо витискає своє знамя на гіперсентиментальнім часі безпосередно перед революцією, а його ідеї всякають в теорії революції й оставляють слід з усіх областей духового й політичного життя XIX. століття. »Його любили — пише Ж. Леметр — і багато любить його ще й тепер; одні, бо він мистець ілюзій і апостол абсурдів; другі, бо він між славними письменниками сотворіне з нервів, слабости, гріху, болю і мрії». Руссо іншими словами був власне одною з натур, що відзначаються тими нелогічними, ірраціональними властивостями і тими імпульсивними тенденціями, які найбільше надають ся до того, щоб сугестіонувати маси.

Французька революція се найбільш обемисте *repertorium* для проявів масової сугестії. Безкритичне розфанатизоване доводить то до жертволюбивости, як на звіснім нічнім засіданню з 4. на 5. серпня 1789 р., коли заступники всіх трьох станів з міжсуггестивним одушевленням суперечничали в відреченню від привілеїв, то до героїства подвигів революційних війн, то до екстази вбивання в вересневих днях. Сентиментальні свята братання міняються з різнями, підчас яких часто виступають канібальські риси, і страх, садизм і інстинкт рабованя сплива-

ють ся в одно. Рідко виступає так ясно власть кличів як тоді; все лунають оклики »vivat« і »pereat«; рефрен »са іра« будить надії а страшне »a la lanterne« в ту мить викликає в масі відповідні настрої й рухи; в словах »третій стан«, »нация«, »нарід« містить ся магічна сила, коли тимчасом слова »аристократ« досить, щоб пустити в хід інстинкт вбивання маси, а слово »veto« впливає як червоне сукно навіть на тих, що нерозуміють значіння того слова. Французька революція взагалі стає зрозуміла тільки в світлі сугестії, тої альфи й омеги психози маси.

Зовсім такі прояви виступають в російській революції 1905-ого і дальших років з її боротьбою за свободу, бунтами, погромами, страйками й епідеміями вбивання.

Дальшим цікавим приміром острої сугестії з сильною заразливістю є афера Драйфуса. Ніколи перед тим ніяка судова справа не зробила такого вражіння на цілій земській кулі. Справа Драйфуса показала, до якого величезного значіння дійшла в часах читання газет розкинена маса.

III. Суверенна маса.

Парляментаризм є очевидно наймогутнішою з усіх сугестий середовища наших часів. Як новий світогляд, якого засобами влади є не релігія, не страх перед тим світом, тільки політика, примус легітимованого конституцією ділання маси, безособовий і немилосерний примус, який скривається під іменем свободи, парляментаризм виріс з лібералізму й демократизму. Головна помилка лібералізму лежала в тім, що він побудував свою програму на двох основних прінципах, які мусіли би взаїмно виключати ся: на свободі й рівності. Тому в своїй історичній ролі лібералізм став перше всего камінярем на службі демократизму, нової сили, яка, опираючи ся на ідеї рівності, захопила керму в свої руки. Свободу демократизм, розуміється, також признав за свою, одначе був готов її позбутися, коли б ті оба прінципи попали з собою в конфлікт. Демократизм став для XIX. століття тим, чим була римська церква для середніх віків: sacrosancta, непомильна інституція, яка шукала своєї основи в святій природі. Як релігійна віра в середніх віках,

так і демократизм усе переняв своїм духом: штука й література, товариські форми й ноша, все стало демократичне. Все, що стояло демократизмови на шляху, зметено, а щоб завершити своє пановане над сьвітом, почав він в кінці при помочи машинових гармат, залізниць і преси звертати лїниву Азию з її тисячлїтних шляхів.

Сьвіт знав і давнїйше репрезентативні системи. Інституція станів давала становим інтересам, солідним класовим інтересам їх заступництво; кождий стан обороняв свої інтереси, почував себе на певнім ґрунті, знав, що йому принесе користь а що шкоду, і через те важко було збити його з шляху при помочи сугґестії. Та тепер утворено систему, на якій основі кожда одиниця заступає в нутрі і на верх якусь часть — може одну дво-мільонову, може одну дваїцять-мільонову — держави з усіми її безконечно ріжнородними інтересами. Кожда одиниця заступає в дійсности цілу державу в мікрокосмі, а кождий народній заступник заступає знов певну, основними законами означену скількість тих мікрокосмів, стільки і стільки частий держави. Одначе ясна річ, що одиниця не може заступати держави як цілости, якої інтереси тільки немогі можуть обняти, з тою самою ясністю, що свої власні, добре означені класові інтереси, які вона добре знає. Думали, що через демократичну систему осягнуть ся заступництво абстракцій і догм; справа представляєть ся на жаль так, що політика дає тим ширше поле для сугґестії, чим менше містить конкретних реальностей. В тій самій мірі, як розпливають ся понятя, панують фрази, які мають закрити неясність думки. Девятьнацять і двацять столїте є власне в визначній мірі періодом фрази й політичної сугґестії.

Політична історія наших часів стала нудна, вона вже не є історією особистостей, тільки історією числа голосів. Модерна політична хронїка посуваєть ся від виборів до виборів, її зміст творять прийняті й відкинені проекти законів, партийні пересуненя, голосованя, заяви довіря й недовіря і зміни міністрів. Одначе всі ті партийні провідники, бувші, теперішні й будучі міністри, се тільки імена з означеним партийним звуком, але безособового змісту; може сей чи той і запишеть ся

в пам'яті, бо незвичайно довго вдержався на міністерськiм фотелі, або підчас його урядованя стала ся якась особливо важна подія, одначе тільки рідко мати-муть вони в пам'яті як індивідуальности; всі вони вилиті в ті самі парляментарні форми, їх діяльність, се океани слів. Найбільш індивідуально виступають -охвнє ldroed xi oo 'avedno хиньинедлве идлзніи онивняе еп дить ся в часті поза парляментарною машинерією. Зрештою властивости державного мужа є в наших часах радше перешкодою для того, хто хоче зробити політичну кар'єру, бо його розуміне справи робить його менше податливим супроти домагань мас. Коли в 1901 р. Данія перейшла до парляментаризму у властивім значіню слова, один з нових міністрів, що означали зміну системи, заявив публічно, що »минули часи річезового знання«. Тими словами схарактеризував він коротко й ясно суть парляментаризму. Парляментаризм не питає, яка політика влучна й розумна, тільки, чого хоче маса. Його наука перенята містичним представленєм, що маса має божеський інстинкт, який є більш непомильний ніж усяке річезе знанє.

Та коли від політика не вимагається здібностей державного мужа, то він потребує іншої здібності: здібності провадити масу. Він мусить оставати в постійнім звязку з примітивною душею маси, мусить усе мати приготовані слова, яких запалюючий вплив на маси йому відомий, і мусить уміти проголосувати ті слова все з таким самим одушевленням, щоби вдержати суггестію.

Політична пропаганда складається з отсих головних частин: 1) Підношене перших партійних догм, яких суггестія впливає запальною на настроєних з матеріального інтересу, з привички або з темпераменту. 2) Нападане на противників, яких злобність і глупоту представляє то з патетичним обуренем то з іронією; натура політичної боротьби спричинює, що для таких нападів ніколи не забракне матеріялу. 3) Підношене вартости її ідеалізму власної партії її її провідників, причім пропаганду підпомагає вразливість маси на мельодрама-тичні противенства: примітивна народня естетика любить грубу характеристику: чорне проти білого, благородне проти підлого. 4) Менше або більше укриті обіцянки матеріяльних ко-

ристий на випадок, коли партія прийде до влади або вдержить ся при вже здобутій влади.

Про всім тим фраза є скрізь найліпшим способом для сугґестіонера. Кожний тверезий дослідник може що дня мірити силу сугґестії студіюванем політичних промов і їх відгуку — газетних статей. Найгрубші перекручення правди і найбільші безглуздя поликаєть ся зовсім легко; засугґестіоновані в означенім напрямі слухачі не реагують, — або тільки елементарними вибухами гніву, — коли апелюєть ся до них при помочі льогіки; річеві докази нічого не значать супроти виказання, що противник перед двайцяти роками заступав думку, яка ріжнить ся від його теперішнього погляду. Коли давнійший міністер А. докаже, що теперішній міністер Б. зробив велику помилку, то сей думає, що вийшов чесно з цілої афери, коли може публиці пригадати, що А. має на своїй міністерській совісти таку саму помилку; слухачі тішать ся і ніхто з них навіть не подумає, що помилка міністра Б. не стає через те менша, а її наслідки лекші. Замітна є також легкість, з якою партійні провідники сьогодня можуть переконувати своїх прихильників про знаменитість партії, з якою заключили союз, коли вчора, як ще знаходили ся в опозиції до тої самої партії, представляли їх як вершок усього злого, — і навпаки.

Виборча агітація прибирає в різних краях менше або більше яркі форми. Англ.-Сакс. звісні з своїх великанських виборчих реклям. В Франції борють ся кандидати при помочі афішів ярих красок, де виставляють себе й понижають свого противника; ся словесна боротьба має для маси таку саму притягаючу силу як прим. боротьба когутів. Про особливо поучаючі для психології мас виборчі відносини в Угорщині пише кореспондент "Koelnische Zeitung" в цвітні 1910 р.: "Добрий тузину різних підприємств існує тільки для того, щоб заосмотрювати кандидатів у добрі агітаційні засоби. Найбільшу роль відграють тут прапори. Крім того мусить кандидат не тільки для виборців, але також для членів їх родин постарати ся о букет з пестрих пер до капелюха, а на тім букеті виписане його імя або навіть портрет. Мусить ся також роздати пестрі стяжки, гужики, а навіть цигарниці з іменем кандидата. Одно новозало-

жене підприємство вибрало собі за спеціальність виготовляти й друкувати карикатури виборчих противників і віршовані пасквілі на них. Треба тільки подати партійну приналежність кандидата і якусь з його слабих сторін, — і за 50 корон дістається до дому тисяч штук карикатур і віршованих пасквілів. Інше підприємство видає газети для окремих сіл, де величається кандидата і нищить ся його противника; ті газети розширюється що тижня в тисячах примірників... До того не перевело ся також безпосереднє розділюване грошей між виборців, не вважаючи на всі законні заборони... Обіцянки нині вже не мають впливу. Давнійше бувало, що кандидат побідив, бо вмовив у своїх виборців, що на випадок його вибору не будуть платити податків, або ціни яєць підуть в гору... Та все ще виходить найдешевше, коли кандидат впаде на якийсь добрий помисл для своєї виборчої кампанії. Так прим. один з кандидатів підчас останніх виборів наймив кількох акторів, щоби вони повбиравши ся в маски найславнійших політичних провідників Угорщини, об'їздили села його виборчого скруга і в пламенних промовах величали його кандидатуру. Виборці зловили ся на се й вибрали його, бо-ж прецінь поручали їм його найславнійші політики, Аппоні, Кошут і Угрон.

Що-до парламенту, то й він творить «масу» з усіми її характеристичними рисами: складається з людей ріжного походження, соціального положення і різних професій, яких лучить не річеве знанє в спільній області, тільки та випадкова обставина, що оден з них дістав кілька голосів більше від свого противника. Також в парламенті проявляється жах маси перед нудними річевими виводами, які зрештою вже хоч би тому зайві, бо становище, яке мають заняти посли супроти даного предложеня, вже заздалегідь означене політичними формулками кожної з партій. Парламентом володіє міжсуггестия політичних формул. Кожде предложене кладеть ся на Прокрустове ложе догм. Палата найчисленнійше зібрана і має найчисленнійшу аудиторію в тих великих днях, коли ведеть ся боротьба за загальні політичні прінципи. »Можемо все — гово-

рить Мен*) — читати дебати палати послів, де всі виводи полягають на дуже слабоньких загальниках і дуже сильних особистих увагах. На уяву чистої демократії має той рід загальних формулок дивний вплив. Буде все легко придбати у мас послух для загальних тверджень, виголошуваних з запалом, хоч їх ніколи не справджено і не можна справдити».

Очевидно, палата може виробляти й добрі закони. Одначе є вони, як зауважує Ле Бон, все ділом одиниць. »Вони стають шкідливі аж тоді, як цілий ряд нещасливих поправок перемінить їх у колективний твір«. При кожній конкретній справі знайдуться очевидно послі, які знають їх ліпше від інших і які стараються переперти свій погляд. Та їх становище важке і невдячне, бо вони мусять воювати річевими аргументами проти загальникових привидів, яких не можна поцілити. При тім позитивний зміст дебат затирається звичайно великою обильністю особистих нападів і відповідей. Та все таки в одній точці посол серед всяких обставин зберігає свою самостійність: де ходить о інтереси його виборчого округу. Часто походить він сам звідти і тоді має для тих справ конкретне розуміння, яке оберігає його від впливу абстракцій і узагальнень. А як ні, то в кождім разі з обороною інтересів виборчого округу зв'язаний його поновний вибір, а мандат є також одною з тих реальностей, які можуть переломити силу суггестії.

Взагалі-ж доволі ясно висловлюється та термінологія, яка відрізняє »річеві« й »політичні« причини. Перші висуває на перший план в агітації, але перемогу відносять другі. »Політичні причини«, се причини, що стоять в зв'язку з численними партійними й особистими інтересами і з пануючими суггестіями. Коли-ж в кінці досягнеться згода між річевими й політичними причинами, то в результаті маємо компроміс, в якому більшу або меншу частку »річовості« неутралізує ряд постанов, які противляться річевим причинам, бо кожда з партій старається передовсім переперти ті домагання, до яких вона прикладає найбільше значіння, що окуплює поступками в інших точках, які мають для неї меншу вартість. Такий компроміс, при якому зма-

*) Див. Le Bon в *Psychologie des Foules*, ст. 177.

гане до чогось розумного уступає перед змаганєм до того, щоб до певної міри вдоволити всі партії, буває часом гірший ніж чисто негативний результат, бо користь, яку можна мати з такої реформи мимо всіх її викривлень, може за дорого коштувати.

Політична пристрасть, яка серед народньої маси вибухає особливо в дні виборів, може також захопити парламент з такою силою, що суггестія піднімається до екстази, і звірячі інстинкти маси роблять собі простір через вите, бійку, нищене парламентарного інвентаря. Іноді вживається галасу для тактичних цілей, прим. для роблення обструкції іт. д. Рух починається тоді як добре обчислена метода для осягнення означеної ціли, одначе швидко галас починає впливати так само гіпнотизуючо, як оклики »гу-гу« вючих дервішів або гук барабанів шаманів, і галас обструкції переміняється в екстазу. Такі прояви вибухають часто в австрійськiм і в угорськiм парламенті.

Такі самі риси знаходимо в звіті петербургського кореспондента »Journal des Debats« з російської Думи з початку 1910 р.: »Переважна часть послів приходить на засіданє з великою свиставкою. Коли Р. хоче говорити, починає лунати свист на лавах правиці. Коли-ж відповідає йому П., лівниця витає його страшною котячою музикою. Президент тратить голову і в своїй безсильности даром старається повернути бодай вид порядку, коли тимчасом в салі лунає рев і літають лайки, грозять п'ястуки і викривляються обличчя«.

При тім цілім »культі інкомпетенції«, як Еміль Фаге називає модерний парламентаризм, можна би дивувати ся, що світ власне за панованя парламентаризму зробив у багатьох областях такі великі й очевидні поступи. Власне факт, що панованє парламентаризму сходиться ся що-до часу з великим зростом цивілізації і через те й могутости європейсько-американського світа, так заскочив орієнтальні народи, що вони один за другим і собі починають заводити парламентаризм як великий лік на всю біду й нужду. Одначе сим не сказано, що між демократизмом і цивілізаційним поступом ХІХ. столітя мусить істнувати причиновий звязок; адже історія шукає початків мо-

дерного цивілізаційного розвитку в періодах, які попереджають заведення нових політичних форм. Значіння тих нових політичних форм лежить передовсім в тім, що вони свіжим, бурливим силам, які нові часи поклали до життя в різних областях, дали свободний простір розвитку. Вага лежить тут не в якихсь знаменитих прикметах, властивих демократизмови парламентаризмови, тільки в чисто негативнім факті, що зломано абсолютизм, опертий на соціальних відносинах, які вже давно пережили ся. Прінципіальна меншевартність абсолютизму в порівнянню з репрезентативними формами правління лежить власне в тім, що абсолютизм не може бути реформований, не перестаючи бути абсолютизмом, коли тимчасом репрезентативна система дає нам в своїх розтяжених рамках безмежне число можливостей. З тих можливостей дав нам хід події одну, яка певне не є найліпша. Однак вже через те, що повалено старі обмеження, увільнено могутню, звязану енергію, і сей розвиток сил характеризує дев'ятнадцяте і двадцяте століття. Він навіть через реакцію здорової натури проти шкідливих впливів загладив до певної міри ділання нових невзгод, які криє в собі демократизм. Він викликав ряд різнородних рухів, опертих в часті на річевім знанню й розумі, які в вирі боротьби багатьох суггестий за пановання віднесли перемогу і змогли управляти парламентами, як прим. гігієнічні змагання, різні соціальні рухи і т. д.

Взагалі самоуправа народів проявила від самого початку таку масу ідеалізму, який не вважаючи на всі похибки, переніс розвиток через багато пропасти. Той сам розвиток сил і той сам самопевний ідеалізм спричинив, що заведення парламентаризму в різних орієнтальних державах повело до очевидних цивілізаційних поступів. Як хорий, що вірячи в своє оздоровлене, їде до Люрд, серед корисних обставин наслідком само-суггестії може вернути здоровий дім, так і нація, що бачить в парламентаризмі свій соціальний Люрд, може — та в кождім разі тільки на хвилю — через незвичайну силу суггестії маси досягнути спасення.

Однак безперечний людський досвід учить, що кожда духовна сила і кожда ідея затрачує ідеалізм в тій самій мірі, в

якій її панованє укріпляєть ся й набирає певности. Коли все остає ще досить реальностей, можна осягнути корисні результати; та режім, який опираєть ся переважно на випадковостях суггестий і тільки в відношеню до меншої частини на реальних суспільних інтересах, засуджений на неминучий упадок. В Європі знаходив ся парламентаризм в останніх десятиліттях в стадії швидкого занепаду; темпо не є в усіх державах таке саме, але напрям розвитку виступає з певністю скрізь. Коли на першій періоді демократизму витиснув своє знамя тип ідеалістично настроєного політика, який уважав політику за змаганє до найліпшої рівноваги сил, слідуєчий період став періодом партійних політиків, яких горизонт обмежений інтересами власної партії; в третій періоді домінує діловий політик, для якого політика є тільки змаганєм до утвореня або вдержаня такої рівноваги влади, яка була-б корисна його власним інтересам. Є се тип, який характеризує Еміль Фаге отсими словами: »Є се нуль що-до особистих думок, середньої вартости в своїм вихованю, поділяє інстинкти і пристрасть маси і в кінці не має ніякого иншого виходу, як тільки бути політиком, бо коли-б замкнути для нього політичну кар'єру, вмер би з голоду«.

Правдоподібно знаходимо ся тут в останній стадії модерного демократизму. Культурний розвиток мусить шукати нових форм. Треба вистерігати ся модерного пересуду, що крім абсолютизму й парламентаризму нема нічого третього. Адже репрезентаційна система дає можливість поступати в напрямі уліпшених, відповідно до потреб різних народів і держав змінюваних конституційних устроїв, які в висшій мірі ніж теперішні давали-б різним суспільним вартостям таку репрезентацію, якої ті справедливо можуть домагатися. Ми визволили ся з кайдан абсолютизму, одначе можливо, що се тільки перший крок на довгій шляху. Закон розвитку буде в кождім разі сильніший ніж догматизм, який думає, що форма сьвятого парламентаризму установлена на віки.

III.

ПОЛІТИКА ЯК ВИСЛІВ МОРАЛИ МАС.

I. Держава. Мораль одиниці і мораль маси.

Ріжні є проби дефініції держави. Вони часто такі абстрактно філософічні, що цікавлять як гра думок, одначе для зрозуміння сути держави не дають нічого позитивного. Поминувши такі метафізичні пояснення, ті дефініції обертаєть ся звичайно то кругом того моменту поняття держави, який творить і нормує право, то кругом звязку держави з найпрімітивнійшими социяльними творами, родиною і родом. Ціцеро вважає державу »правною спільністю«, а теоретики права природи в XVII. і XVIII. столітю бачили в ній результат »суспільної умови«, яку не конче треба розуміти як точно формулований договір, що вийшов з сьвідомого акту волі, тільки як короткий вислів взаїмного зобовязання, яке є передумовою кожного звязку. Вже Гоббс своєю теорією, що держава повстала як спосіб проти »війни всі проти всіх«, дав клясичне сформулювання того поняття, яке вважає державу вислідом змагань поставити на місце самоволі правні норми. Новійші теоретики як Анрі Мен бачать в державі результат дальшого розвитку від родини й роду.

Недавно Франц Оппенгаймер в своїй праці про державу*) розсліджував понятє держави з соціольогічного становища. Він означає державу як »що-до свого повстаня зовсім, а що-до своєї сути на перших ступнях свого розвитку майже зовсім суспільну інституцію, накинену побідною людською групою побіджених з одинокою цілю управильнити панованє першої над другою й забезпечити його проти внутрішніх повстань і внішніх нападів. А панованє не мало иншого кінцевого наміру, як економічний визиск побіджених побідниками«. Оппенгаймер розріжняє »економічні засоби«, під якими розуміє »власну працю та еквівалентну виміну власної праці за чужу«, і »політичні засоби«, себто »присвоєне чужої праці без винагороди« або иншими словами рабунок; в державі бачить він

*) "Die Gesellschaft", видає Мартин Бубер, т. 14—15.

організацію »політичних засобів«. Зі здобутем добичі й невільників основано державу. Вона має форму пановання і зміст економічного визиску людських робочих сил і веде економічну диференціацію та творенє суспільних клас, яке вже почало ся в переддержавній стадії, до швидшого розвитку.

Обстанову, що кожда держава є класовою державою, старали ся пояснити теорією первісного набираня землі й капіталу в руках одиниць, так, що розумні і спритні збирали маєток, а нездарні й розтратні попадали в бідність і ставали залежними від них. Безосновність тої теорії виказує Оппенгаймер в своїй меншій студії**), по части вказуючи на найстаршу історію, де ми все зустрічаємо ся з відносинами поневолення, а не підчинення, а по части при помочи соціольогічно-економічної дедукції: Всі теоретики права природи згідно приймали, що диференціяція суспільности на класи відповідно до доходу й маєтку аж тоді могла почати ся, коли вже вся земля була занята; доки чоловік мав доступ до вільної землі, не приходило йому на думку вступати в службу інших. Теоретики права природи приймали, що хвиля повного занятя землі мусіла при сильнім зрості первісно ще дуже нечисленного населеня наступити дуже швидко і так дати початок до поділу на класи. Та Оппенгаймер обчислив, що та хвиля навіть у Німеччині ще не була би наступила, а тим більше в рідше заселених краях. »Коли число моргів плодючої землі цілого сьвіта поділити через число людей, то вийде, що кожній родині, зложеній з п'яти осіб, можна би призначити пересічно трицять моргів (що автор уважає для пересічного господаря достаточним до виживлення родини), а ще все таки коли дві третини планети не були би заняті«.

Оппенгаймер виходить з загального тепер погляду, що соціяльні форми, оперті на родині, є первісні та що з них розвинула ся держава. Таким чином признає він також »переддержавні«, первісні відносини. За те такий визначний дослідник історії як Едвард Маєр каже, що »державний союз мусимо не тільки в понятю, але також історично вважати первісною фор-

**) "Die Zukunft" з 29 січня, 1910.

мою людської спільности, власне як той соціальний союз, що відповідає людській череді і своїм походженням є старший від людського роду, якого розвиток тільки став можливий в тім союзі і при його помочи». Полові звязки не можуть бути первісні, бо в сій області на примітивнім ступні »зустрічаємо пестру масу дияметрально противних устроїв", і "ніякого з тих різних устроїв не можна вважати природно конечним, вирослим з вродженого почуття чоловіка«*»). »Так само в організації полового життя і в устрою родини — в найширшій розумінню сього слова — не зустрічаємо природно конечного твору, який можна би вважати корінем всеї людської спільности, всіх соціальних звязків, тільки навпаки авторитативні устрої, які в границях вже існуючого соціального звязку упорядковують полове життя і становище дітей. Те упорядкування повстає й проявляється не спонтанічно силою природного інстинкту, — сей веде тільки до неупорядкованого полового акту, до свободних полових відносин, — тільки його вплив проявляється через обичаї, а за тими обичаями стоїть зверхній, державний примус«*)).

Та коли ми навіть згідно з Едвардом Маєром, якого аргументації треба признати переконуючу силу, мусимо початок держави перенести не тільки в передісторичну, але навіть в передлюдську епоху, то все таки представлене Оппенгаймером поняття про повстання держави остаточно психологічно вірне. Держава є організація боротьби. »Державою« називається людська спільність, оглядана з агресивно-дефензивної сторони; оглядана з товариської сторони називається вона »суспільністю«. Держава повстала як оруда для цілий рабунку й оборони перед рабунком, отже не на те, щоб покласти кінець »війні всіх проти всіх«, тільки щоб надати війні міцніші форми і зробити її успішнішою. Держава й суспільність не є дві інституції, які існують побіч себе й незалежно від себе, тільки вони перехресчують ся взаємно, входять одна в другу і зросли ся в нерозривну цілість.

*) Eduard Mayer, Geschichte des Altertums, 1. том, 1. половина (Einleitung, Elemente der Anthropologie), 3. видане. Штутгарт і Берлін 1910 ст. 11.

*) Там-же, ст. 12—34.

Інстинкти примітивного душевного життя мають так само, як інстинкти душевного життя мас, два бігуни: самоукріплене, якого активними формами є інстинкт рабунку й інстинкт власти, і товариськість. В державі як і в суспільності панують оба сі роди інстинктів; та коли ідея суспільності кладе головно натиск на спільність як на спільність, отже на товариськість, то ідея держави з самого початку є висловом ділання, спільності назверх, отже зорганізованого рабункового господарства. Держава, се агресивно-дефензивна коаліція, яка війну систематизує й підносить до висоти штуки й науки, через що щоденний воєнний стан зробив місце станови, де війна й мир змінюють ся на переміну, так, що стає можливий розвиток також інших сторін людської діяльності. А вклад товариськості полягає на інстинктовнім пізнанню відношення обов'язку, яке приносить з собою кожний мирний зв'язок між людьми. Той розвиток поняття обов'язку впливає не тільки при укріпленню правних норм, через яке відбувається розвиток держави, але містить в собі також ядро етики.

Коли примітивна держава розвинула ся в культурну державу, право ще довгий час мало значінє тільки для членів держави; в римській державі не-горожани були в дійсности позбавлені охорони права. Держава є все на-зверх організацією для рабункового господарства і для оборони перед рабунком («державні інтереси», «державна рация»), коли тимчасом в нутрі є вона сторожем права, себто поруч з етикою, яку заступають педагоги й суспільні реформатори, працює над спиненням приватного інстинкту рабунку, або бодай змагає до того, щоб тому інстинктові покласти такі межі, щоб він не був небезпечний для державної будови. Та двосторонність сути держави поясняє противенство між моралю одиниці й моралю держави, між етикою й політикою. Політика, «державна штука», вважає своїм добрим правом піддавати ся тому самому первісному людському інстинктові рабунку, який в своїм власнім інтересі поборює в одиниць. Поволи розвинули ся очевидно й міждержавні звичаї; чужинці вже не є рівнозначні з ворогами, хоч їх права обмежені. Та держави стоять усе супроти себе як вороги. Вони можуть на якийсь час заключати союзи, але во-

роже відношене є нормою. Коли їх дипломатії обмінюються пересадними й конвенціональними чемностями та заявами приязни, вони все готові до оружного конфлікту. Держава все вважає себе в праві, як тільки сього вимагають її »житеві інтереси«, виступити проти іншої з насильством. А що є »житевим інтересом«, про се рішає вона сама. Що держава повинна тільки доти держати ся заключених з іншими державами договорів, доки має з сього користь, се правило, якого, правда, не проголошуєть ся офіціяльно, та яке одначе політичні письменники й міродатна преса все вважають самозрозумілим. Так у державі все ще панує давня двосторонність: в нутрі, між горожанами держави, прінцип права, який оберігають державні органи; на-зверх, між державою й державою, прінцип сили. В політиці сила йде перед правом.

Коли питати за причиною такого стану, то насуваєть ся пояснене, що над державами не стоїть ніякий авторитет, який міг би так само виконувати право, як держава виконує його супроти одиниць. Та те пояснене викликає інше питане: Коли природний розвиток утворив для одиниць державу як правний авторитет, чому рівнобіжний розвиток не довів держави до того, щоб вони утворили собі спільний правний авторитет?

Відповідь на се питане дає психольогія мас. Держави є »маси«, навіть дуже великі й дуже нерівнородно зложені маси. Ми бачили, що душа маси складаєть ся з властивостей, спільних всім одиницям, з яких складаєть ся маса, отже з дуже примітивних настроїв. Такий психічний властивости мусить відповідати примітивний етичний ступінь. Коли ходить о державу або націю, то не досить, щоб найліпші мужі народу мали ясне понятє про моральну допустимість або недопустимість якоїсь державної чи національної акції; вони не можуть впоїти свого понятя масі, коли вона для нього недоступна. Аж коли моральна основа для оцінки даної акції перейде в кров кожного окремого члена маси, аж тоді маса осягне такий ступінь етичного розвитку, на який одиниця через виховане посторонніми людьми й самовиховане може підняти ся за коротке людське жите.

Перша велика трудність на сїм шляху лежить у властивій

масам недоступности для розумових аргументів. Місцеву масу може ще можна би доказовими аргументами переконати про якусь просту правду, як прим. що $2 \times 2 = 4$, коли та маса не має в тім інтересу, щоб вірити, що $2 \times 2 = 5$, бо в таким разі заглушить голос бесідника ревом, а навіть піднесе на нього руку, щоб не наразити ся на небезпеку бути переконаною; але коли мати-мемо діло з розкиненою масою, то се буде розпучлива Сизифова праця. Розкинена маса є неначе пузир, який потиснений на однім кінці надувається на другім. Розумні люди можуть безліч разів простувати хибні поняття, яких безглуздість для думаючої одиниці є очевидна. Та за кожним разом, коли на сході спростовано таке понятє, виринає воно собі свобідно на заході. Тверезі люди, які в XIX. і XX. століттю ведуть ту боротьбу за найелементарнійший здоровий розум, все на ново переконують ся про глибину глупоти мас.

Історія етики одиниці розпочинаєть ся з моралю роду; одиниця сама в собі не значить нічого, тільки в звязку з родом, який також відповідає за діла окремих членів. Сей ступінь не має з природи річи аналогії в історії держав: держави від самого початку стоять відокремлені. Одиниця осягає в саоморали найблизший ступінь етичного розвитку; тут оцінка злого й доброго залежить від простої користи для мого я, яку легко добачити. З культурою (себто внутрішнім, духовим розвитком, в противенстві до цивілізації як поняття внішнього, технічного поступу) розширяєть ся етичний горизонт. Одиниця бачить своє я в звязку з оточенієм що-раз ширших кругів, аж в кінці обнімає вона все живе, що з нею безпосередно або посередно входить в зносини; симпатія стає носителем морали. Аж на сім ступні можна говорити про властиву етику. Та коли етика, доведена товарискістю до розвитку, що-раз більше входить в одиниці і при помочи держави через закон і право накидає одиницям, для етичного зрозуміння менше доступним, те мінімум морали, якого вимагає кождочасний обовязуючий стан культури, — то маса остає ще довго на примітивнійшій ступні, хоч в товариських інстинктах криють ся зароди дальшого розвитку також морали маси. Політика — як практичний вислів морали маси — остала позаду етика. Полі-

тика й етика не виключають ся взаємно; се тільки так здається, бо індивідуальна мораль на багато століть випередила мораль маси.

Що маси в поступі є багато лїнивїйші як одиниці, сьому ще й инша причина: масі недостає почутя відповідальности. Чим більше відповідальність розділена, тим менше налягає вона на одиницю. Збори, ціла нація дозволяє собі на річи, перед якими зжахнула ся би одиниця коли-б мала сама нести відповідальність. Коли чотириста послів надають сумнівному предложеню силу закона, кождий з них може все таки потїшатися тим, що на нїм лежить тільки чотирохсотна часть відповідальности. Парлямент і правительство може й дуже надумували ся би, заки рішити ся на війну; та коли до того пре їх розшалїла суспільність, вони в своїх думках розділюють мабуть відповідальність на анонімні мільйони й оставляють річи їх ходи.

Одначе було би фальшиво з сього виводити, що абсолютизм найлїпше надається до того, щоб розвивати мораль політики. До сього по-перше треба бї, щоби й абсолютний монарх і його дорадники були взірцевими заступниками індивідуальної морали, що, як відомо, не все буває. Та тут входить в гру ще й инша обставина: як ілюзоричне є понятє, що в демократії панує свобода, так само на ілюзії опирається погляд про повну безвпливовість мас при абсолютистичнім режимі: демократичний народній провідник є до певної міри деспот, а самодержець-деспот є до певної міри раб народу. В справах, які в замітній мірі торкають ся долї народу, деспот може тільки тоді переперти свою волю на довший час, коли має за собою маси. Воля мас супроти деспота знаходить вислів не тільки в заговорах, бунтах, штилетових і динамітових атентах, але також в пасивнім опорі; є се чинник, який деспот несьвідомо й мимо волї бере під увагу. Крім того кождий деспот є залежний від своїх креатур, через які дістає інформації і які знов мають виконувати його прикази. Вони в першій мірі думають очевидно про те, щоб використати своє становище для себе, але в справах, де той мотив не входить в гру, а навіть при змаганнях до наповнення власної кишені будуть во-

ни старати ся навязати зносини з визначними чинниками народньої волі, станових інтересів або могутніх суггестей. Згідність з міродатними силами народньої волі спричинила успіхи Дарія, Олександра, Людовика XIV. й Наполеона не менше, як Бісмарка або Гледстона. Питанє: абсолютизм чи демократизм? — має для розвитку етики мас своє значінє, але тільки релятивне, а не основне.

II. МІЖДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА.

1. Практика.

В відносинах, де приналежна до круга європейської цивілізації держава виступає супроти народу, якому недостає того особливого роду цивілізації і який через те є слабший, виступає характер міждержавної політики найвиразнійше, бо тут менше треба оглядати ся. Тому кольтоніальна політика є особливо навчаюча. Тут зустрічаємо дві головні форми політичної акції: 1) Анексию, себто повне присвоєне чужого краю в тій цілі, щоб його економічно визискати на свою користь і посилати до нього надвишку власного населеня. Населене анектованого краю ставить ся в стан залежности. Анексія може наступити також з мілітарних причин, коли анектуюча держава хоче охороняти свої границі супроти іншої держави і тому скріплює свою мілітарну позицію коштом третього. 2) Мирне прониканє*), себто поступенне здобуванє можливостей економічного визиску краю, при вдержаню фікції, »самостійности й суверенности«, якої безкорисного оборонця удаєть ся. »Мирне прониканє« є тільки переходною стадією, в якій остаєть ся доти, доки практичні причини роблять властиву анексию небажаною.

В обох випадках методи ті самі. Починаєть ся з того, що державу, яку вибрало ся собі на жертву, втягаєть ся щораз більше в сферу своїх інтересів.* Державу бідну на гроші — орієнтальні держави всі бідні на гроші — ставить ся в зале-

*) "Penetration Pacifique", — вплив, який має властивий звук лицемірства, чим звичайно визначають ся політичні *termini technici*.

жність при помочи позички на важких умовах, після чого легко вимусити сповнене всіх домагань. Опроцентований довг обтяжує бюджет краю, так що швидко треба шукати нової позички. Так росте лявіна, а умови стають що-раз твердші. »Опікунча« держава домагається для забезпечення позички права контролі цлових та інших доходів довжної держави, далі концесії і монополії для використання її природних багатств. Способи продукції довжної держави переходять з часом в руки вірителя, так само земля. Незабаром довжна держава попадає в таку залежність від опікунчої, що її правитель-ство без згоди опікунчої держави не сьміє зробити ніякого кроку і тільки з імени є ще паном у власній хаті. Так поволи при звичається сьвіт уважати довжну державу залежною від опікунчої, і коли ся в кінці зовсім задавить самостійність довжної держави, се не є ніякою несподіванкою й ніде не викликає більшого здивованя. Анектуюча держава, заки здійснить свій намір, старається очевидно заставити мовчати рівнорядних конкурентів, по часті прогрозами, а по часті оставляючи їм вільну руку заспокоювати де инде свою потребу »економічної експанзії«. Треба також постарати ся перед тим по змозі перешкодити привозови європейського оружя, щоб опісля, коли прийде що до чого, машинові гармати мали легку роботу з безборонними в дійсности туземцями. Се є очевидно »гуманна« міра, бо так опір буде зломаний швидше і з меншим проливом крови. Коли вже раз осягнено в якій-небудь формі становище протектора, — все одно, чи його інші держави признали, чи ні, — тоді можна всіми способами працювати для осягнення своєї ціли. Піддається одну галузь адміністрації за другою під свою контролю, робить ся систематичні заходи прогнати туземне населенє з землі й поселити на тім місци своїх кольоністів і т. д.

Коли-ж туземне населенє проти такого гнету з-вні реагує насильством, тоді висилається »карну експедицію«. Така акція (властиво повинна би вона називати ся: експедиція за-для пімсти) виглядає звичайно так: До того міста, села чи табору, де сповнено насильство, висилається відділ, узброєний в машинові гармати, який те місто, село чи табор розбиває, а

мушин, жінок і дітей то вбиває підчас бомбардування, то вистрілює по одному підчас утечі, в кінці-ж ще пліндрує руїни, коли взагалі є що пліндрувати. Опісля від тих, що остали ще при життю, вимагається їх ощадностей як данини, а в кінці висилається туземному правительству рахунок коштів експедиції, з амуніцією в тілах туземців включно. Такою карною експедицією осягається ось-що: 1) Туземцям пояснюється, що в компензату за жите одного Європейця чи Американця мусять наложити своїми головами сотні туземців. 2) Укріплюється свій престоїж супроти інших держав. 3) Учасникам експедиції дається їм нагоду без небезпеки для себе — бо туземці є безборонні — заспокоїти звязані з кожним родом ловів на людей первісні інстинкти. Коли читати з психологічним зрозумінням ті кореспонденції учасників таких експедицій, що припадково появляються в газетах, видно, які ті первісні інстинкти несвідомо проявляються: розкіш проливання крові, спорт ціляння до живих людей, горде почуте сили супроти смертного жаху безладно бігаючої маси, приємність пліндровання, коротко — чар неправильної війни.

Зрештою розуміється само собою, що культурний стан кожної колонізуєуючої держави є співрішавим чинником при виборі способів. Про російську господарку в Манджурії читаємо в листі з Харбіна, з початку серпня 1910 р., поміщенім в »Koelnische Zeitung«, ось-що:

»Доки хінський нарід в своїм економічнім життю держиться ся високих культурних принципів, які перейшли в його кров, доти Росія безсила спинити реформи в адміністрації краю, культивоване їй колонізацію Манджурії й Монголії зі сторони Хін. В тій розпучливій боротьбі знає російська політика тільки один спосіб: деморалізувати нарід, урядників і купців, шкодити де лиш можливо, хінському фіскусови і вдержувати неупорядковані відносини. Способи до сього такі: Росія платить 300.000 рублів річно на поліпшене положення хінських урядників, хоч ті дістають свою хінську плату. В Хінах, як скрізь у світі, за гроші вимагається ся услуг. Всі судові справи над Хінцями в концесіонованій області полагоджуються в так званих мішаних трибуналах. Їх ціль є буцім-то гуманна, але відо-

мо, що тортури в них що-до жорстокости не остають позаду тортур в чисто хінських судах. Поліція складається з солдатів граничної сторожі. Очевидно, кождий офіцер найгірших солдатів своєї компанії признає до поліції, бо він сам не має з нею ніякого діла. Висша поліція складається з офіцерів граничної сторожі. А що поліція в Росії має взагалі як найгіршу славу, особливо-ж в Манджурії, то тих, що були при поліції, не приймають уже більше до війська... Перекладачі являються ся страшним елементом в російській адміністрації... В зносінах з Хінцями російська адміністрація, а саме поліція, є зовсім залежна від перекладачів. Є се звичайно елементи, які мають уже за собою довголітню кар'єру злочинців, що в часах війни служили в російському війську, де в ріжнородних вимушеннях виробили ся на віртуозів. Тепер, під автократичним режимом цивільної управи, генерал А. наказує шефам поліції окремих дільниць прийняти сього чи того перекладача; представлення про материял, який перекладача компромітує, оставляється без уваги. Боротьба проти маси опіумових яскинь, публичних домів розпусти, опіумової торгівлі є очевидно зовсім безуспішною, бо пан перекладач доносить тільки про таких злочинців, про такі шкідливі гнізда, які йому не оплачують ся як слід...

»Все хінське народне жите, яке є відбитем упорядкованого родинного житя, опирається на інституції взаїмних гарантій, природнім обовязку відповідальности і добровільній поруці... Ніякий Хінець не прийме иншого на службу, не зажадавши від нього поруки, бав-т'яв. Бав-т'яв, се вузкий пасок паперу, на яким ручитель пише з гори в низ що ручить за Х чи У; його або фірми печатка робить бав-т'яв правосильним. Ланцюг ручителів може бути безконечно довгий. Властиво ніколи не чути, щоб особа, яка має бав-т'яв, надужи́ла довіря своїх ручителів, бо хто був би такий божевільний, щоб наражати себе, всіх ручителів і в кінці всю свою рідню на повну руїну! Хоч і втече, то се нічого не помогло би, бо без приятелів, без ручителів він пропав. Щоби в концесіонованій області усунути культурну систему поруки, адміністрація видала для всіх російських горожан розпоряджене, яке карою 500 рублів або 3

місяці арешту вимагає, щоб кождий російський службодавець домагався від своєї хінської служби впису в поліційних урядах. Той впис відповідає вписови російських вуличниць і караних. Одначе такий впис, який при тім обтяжає російський і хінський елемент значним податком, не дає ніякої певности. Поліційному урядови не може за Хінця, який шукає служби, заручити ніхто з Хінців, бо порука може бути дана тільки для окремого випадку. Бав-т'яв не може бути передаваний далі, він має значіне тільки для того, кому заручено за третю особу. Таким чином в службі в Росиян та знаменита система гарантій не має приміненя. З сього триумфують ті хінські елементи, які мають між своїми таку злу славу, що ніхто за них не заручив би, — бо вони тепер без бав-т'яв знаходять службу за посередництвом російської адміністрації... Кождий хінський протест адміністрація збуває кпинами».

Одним з типічних примірів анексії була анексія Кореї Японією, подія, яку приготовлювано масакрами і всяким иншим теоризмом і переведеню з такою доцільною брутальністю, що нею були одушевлені всі ті пророки цивілізації, які поклоняються перед силою, пророки, які доти не знайдуть супокою, доки останній кусок землі не буде перемінений на акції й визисканий машиною господаркою. Світова преса висловила очевидно традиційне в таких випадках запевнене, що поневолений нарід буде від тепер дізнавати батьківської справедливости. Як коли-б ціла історія від найдавніших часів аж до нинішнього дня не показувала нам будучности Кореї. Поважно ніхто не сподівається, щоб по європейськи полякеровані орієнтالي показали ся реформаторами власне в області гуманности і справедливости.

Бувають очевидно анексії, які мають етичне оправдане. Коли якась держава анектує край Негрів, де дике населене живе під кровавою тиранією, так, що воно само бажало би дістати ся під упорядковане європейське правління, там така анексія могла би мати заслугу. Одначе європейське правління часто переносить тільки ті племена з-під дощу під ринву. Дуже звичайне є наївне понятє, що примітивні народи, зіткнули ся з європейською цивілізацією, якось містично вимирають: та ці-

вілізация ослабляє їх силу, і хоч гуманні Європейці стараються вдержати їх при життю, вони вянуть як дерева, яким високі доми забирають світло й воздух. Американські червоношкірі «чахнуть перед зміїним поглядом білолипих», говорить Трайчке*). Одначе нема тут ніякої містики. Фантастичний зміїний погляд при докладнішій досліді переминається в такі реальности, як кулі, горівка і різні примусові зарядження. Проганяється туземців з землі, виключається їх від жерел заробітку, до яких вони привикли, заражується алькоголем і деморалізується, усуваючи їх старі суспільні форми. А коли розпука доведе їх до повстання, тоді є нагода при помочи кількох регіментів змести їх *en gros* з лиця землі. Може таке поступоване є й конечно для осягнення цілий колоніальної політики, але «культурною місією» можна назвати його тільки в зовсім невластивім значінню слова.

Про відносини в французькій північній Африці оповідає Віньон, бувший французький конзуль: “Адміністрация, видячи що генеральні губернатори по кождім повстаню конфіскують часть землі племен, подумала що може з повним правом найліпші землі вибрати для колоністів, а туземців з них прогнати. В міру того, як розвивався європейський елемент, цілі племена переношено далеко від околиць, які були для них свого рода вітчиною. Вислід такої політики, що тягнула ся більше як трицять літ, не міг бути непевний: на своїй дотеперішній землі Араб, який мав що-раз менше певности, що буде споживати плоди своєї праці, не міг думати про управу рілі й її уліпшуванє; там, куди його перенесли, він, позбавлений плодючої землі свого племені й навіть свобідного доступу до води, не міг з успіхом бороти ся проти посухи, його жнива ставали що-раз біднійші, його череди що-раз менші. Коротко кажучи, ті тисячі нещасть збільшили ненависть туземців — до колоністів і поглибляли вже й так глибоку пропасть між сими двома расами, замість її засипати”.*)

*) Treitschke, Die Politik, 1., ст. 138.

*) Цитує Le Bon в La Psychologie politique, ст. 229.

*) З Ньюйорської кореспонденції до “Neue Preussische (Kreuz-) Zeitung” в 29. серпня, 1910.

В Злучених Державах Північної Америки призначили в кінці нечисленним останкам Індіан, які ще існують, землю на необмежену власність, з тою одинокою умовою, що вони не мають її продавати без дозволу правительства. В останніх роках в тих індіанських посілостях в Оклагомі відкрито багаті жерела нафти і поклади асфальту. Утворився синдикат капіталістів, щоб набути 450.000 акрів землі. Синдикат предложив Індіанам за відступлене землі 30 мільйонів доларів, при чім заявив, що маючи зносини з міродатними кругами в Вашингтоні, легко вєднає затверджене контракту купна. Адвокат синдикату зажадав за свої заходи в сій справі у правительства ще окремо три мільйони гонорару, на що Індіяни радо згодилися. Коли один сенатор, якого хотіли підкупити, відкрив цілу ту історію, адвокат синдикату заявив, що він зовсім не мав наміру збогатитися, тільки справді думав обернути ті гроші на підкуп урядників і членів конгресу, бо дуже добре знає, що се найпевніша дорога до досягнення якогось успіху в столиці Злучених Держав. І цілий ряд визначних газет признали йому повну слушність. Вибрали слідчу комісію, щоб докладніше розслідити, як вислані синдикатом агенти й інші особи переймали від окремих Індіан їх землю. Установлено, що кошти продажі власності одного Індіанина були о 2.075 доларів більші, ніж ціна купна. Відкрито, що один спекулянт при помочи обманювання Індіан зробився великим багатирем. Як тільки вмер котрийсь з земельних власників Індіан, він удавав ся до суду, вєднував установлене завідателя спадкової маси і в порозуміню з ним доводив справу до такого кінця, що земля діставала ся йому за сьмішно малу ціну. Так скуповував він цілі простори. Є се один з багатьох, які без гроша стали власниками просторів по 10.000 акрів.

Таким чином підпираний підкупним урядником і народнім заступником приватний інстинкт рабунку належить також до форм, в яких проявляє ся той зміїний погляд білолицих. Метода систематичних масових винищувань, яку кольтоніяльна політика минулих століть уміла використовувати з такою вітрюозністю, тепер звичайно не примінюєть ся так безпосередно. Одначе і в наші дні не бракує донесень які пригадують часи

Кортеза і Пізарра. Підчас боксерських розрухів в Хінах і на хінсько-російським пограничу в літі 1900 р. хінські банди устроїли, як здається, завсім безпляновий напад на Благовещенск. Те, що при тім діяло ся, описує в "Evening Post" Mr. Wright з Oberlin College, Ohio, в листі з 6. серпня 1900 р., який передано телеграфічно в "Times" з 22. вересня 1900 р.

"На Благовещенск звернено огонь і підпалено кілька російський сіл. Справжні страти були невеликі, але страх повстав при тім неописаний і кинув козаків в скаженість. Мирних Хінців міста в числі 3—4 тисяч осіб зараз вигнали і примусили сідати на човна, які абсолютно не могли перевести такої маси людей. Величезна більшість потонула, і ріка три дні була просто чорна від людських трупів. Підчас нашої їзди через околицю аж до міста начислили ми сотні в воді. 19-го бачили ми 30 хінських сіл і осель в огні. Ми обчислили, що того дня стояли в огні оселі 20-и тисяч мирних Хінців, а групи козаків очищували від Хінців поле, і як тільки якийсь появив ся, зараз стріляли. Що стало ся з жінками й дітьми, ніхто не знав, але ратувати ся було для них очевидно неможливо. На нашій дорозі здовж ріки на просто 500 англійських миль висше міста кожде хінське село було зруйноване. Оповідали нам, що вбито 4.000 Хінців. За причину того повного знищення маєтку й життя подавали мілітарну конечність."

Такі події, як в Благовещенску, не є виїмками в модерній кольоніяльній політиці. "Courrier Europeen" навів у падолисті 1907 р. отсей уступ з книжки Фелікса Мартена "Le Japon vrai":

'З початком 1896 р., як висловив ся мікадо, панували на Формозі впорядковані відносини. Але які гекатомби коштував той результат! Число винищених тоді Формозан або Хінців оцінювали на більше як 50.000. Один англійський місіонар, який був свідком тих винищувань, писав в червні 1896 р. до кореспондента "Times" в Гонкон: "Від коли Японці здобули Формозу, займають ся справжнім винищуванем Хінців. Більше як 60 сіл і осель спалено і зрівнано з землею, а тисячі осіб погинуло. Одного дня вибрано на вгад 21 Хінців. Коли перед їх очима копали їм могили, рівночасно страшно збиткували ся над ними, а потім повбивали їх багнетами. В иншій селі Хінці

вже приготовляли ся, щоб добре прийняти Японців, одначе ті напали на них несподівано і на місци поклали 50-ох трупом. 22. червня магістрат в Гумін видав оголошенє, що селяни, які купили свої оселі, можуть вертати без страху. Нещасні послу-хали, і їх безпощадно помордовано.”

“*Courrier Europeen*” додає до наведеного уступу між ин. от-сю увагу: “Вони (Японці) працюють тут стрільбами, там гар-матами. Таким способом очищуєть ся новонабуті землі і приго-товляєть ся з поспіхом місце для японських кольтоністів. А ко-ли правлячим кругам в Японії посьміє хто вказати на ті факти незвичайної брутальности вони безлично відповідають, що ме-тоди, яких вони уживають се європейські методи.”

Злочинність метод, уживаних в кольтоніяльній політиці, зро-стає в тій самій мірі, в якій підбиті народи мають свою культу-ру і національну сьвідомість. Індійці, Хінці, Перси мають свої власні культури. Те, що їм можуть дати Європейці, не є — а-бо хиба в дуже малій мірі — культура, тільки зверхня цивіліза-ция, а європейська машинова цивілізация може мати вартість хиба як спосіб, а не як ціль. Тому при анексії культурного кра-ю все є сумнівна річ, чи справді, з становища сьвітової культури набуте є компензатою за те, що зруйновано. Європейська циві-лізация, защеплена на не-європейських культурах, дає по най-більшій часті дісгармонійні результати, а в історії народів діс-гармонія веде звичайно до революцій і війни.

Є се невірнo реальну політику представляти якимсь окре-мим родом політики. Кожда політика є реальною політикою, переведеною з меншою або більшою сьмілистію й успіхом. Се слово попало тому в злу славу, бо на основі богатого істори-чного досьвіду звязуєть ся з ним понятє про політику насиль-ства, яка обчислена на безпосередній зиск для держави, що її веде, і яку переводить ся з безоглядністю в виборі способів. Ко-ли державний муж обороняє якийсь акт словами: “Довершені факти мають найбільшу доказову силу”, то сим дає типічний вислів тій моралі маси, яка проявляєть ся в міждержавній по-літиці.

Се відносить ся очевидно не тільки до кольтоніяльної полі-тики, але взагалі до всіх відносин, де саможїйна доси держава

чи часть держави попадає під власть иншої. Можна сказати, що кожда держава має таку ірреденту, на яку заслугує. Словом, “ірредента” означали первісно змагане приналежних до Австрії Італійців до злуки з Італією. Пізнійше розширено уживане сього слова в аналогічних випадках, і тепер часто уживається його в пресі взагалі на означенє туги поневоленого народу за визволенєм, навіть у випадках коли поневолений нарід не має спорідненої свободної держави, з якою міг би злучити ся. Ясна річ, що туга за визволенєм мусить бути тим більша, чим більше підданий нарід почуває себе поневоленим народом. Коли його мові грозить систематичне винищуванє при помочи постанов закона та адміністраційної практики, коли йому відмовляється — евентуально при помочи “виїмкових законів” — права зборів і товариств, коли поневолений нарід менше або більше консеквентно виключається від самоуправи і взагалі від публичного житя, коли в горі горда бюрократія кождої хвилі пригадує населеню, що воно поневолене, — як може такий нарід дійти до переконання, що він через прилученє до даної держави більше зискав ніж: стратив? А тільки таке переконанє дає можливість, щоби зникла гіркість сьвідомости стану поневолення та щоби спинила ся та страшна розтрата сил, яка получена з тихою, безкровною, але завзятою боротьбою народів в пограничних областях. Там, де поневолений нарід культурно перевищає пануючу націю, яка старається зіпхнути його на власний культурний рівень, ірреденту взагалі можна побідити тільки формальним винищенєм. Де культури однакові, там треба здорового людського розуму і розуміння психології народів. Перше всего потрібне зрозумінє що опір поневоленого народу є тільки природною реакцією на нерозум пануючої нації та що реакція зростає відповідно до акції.

Моральне обуренє на поневолений нарід є в кождім разі так само безглузде як і наївне. В націоналістичній пресі пануючих народів знаходить ся часто виводи, де хід думок є менше більшє такий: Сей край належить до нас з “права завойовання”; ми пильно працюємо, щоб його населенє відвести від його рідної мови і зробити учасником нашої мови й культури, яка

є багато кориснійша; одначе сю безкорисну діяльність відплачують нам грубою невдячністю, населенє є на стільки нелюдяльне і злочинне супроти нашої держави, що тільки і мріє про відірванє. Такі виводи преси є характеристичні для сліпоти мас, де власні бажаня мають автосуггестивний вплив. Завойованє не може витворювати моральних зобовязань у завойованих. Тільки рівноправність, переведена в усім, в мові, в культурі, в судівництві (суддя в поневоленім краю несьвідомо в найвисшій мірі сторонничий при вимірюваню справедливости), в назначуваню урядників може поволи перенести в поневоленє і забутє й обовязки до людяльности. Кулаками можна вимусити послух, але не поважанє і привязанє.

В Європі політика супроти поневолених націй виказує скрізь ту саму пустиню важких помилок, ту саму сліпоту супроти факту, що натиск викликає реакцію. Скрізь нищить ся цінні сили наслідком національної боротьби, бо пануючі народи не хотять зрозуміти, що асоціяція є кориснійша як насильство, бо державні мужі й дипломати пересічної міри визначають ся більше здібністю перевести якийсь плян ніж умінєм оцінити корисні і шкідливі наслідки того пляну на дальшу будучність.

В недавно виданій брошурі* професор університету в Букарешті Йорга ось-як представляє положенє, в яким живуть Румуни в Угорщині: "Вони ніколи нічим не провинили ся проти законів краю, ніколи, не вважаючи на свою силу, не подумали щоб переступити границі найстрогійшої легальности. Від коли існує нова Угорщина, загарбана Мадярами, яким видали її на поталу творці дуалістичної угоди, Румуни все були тільки заступниками найтвердшої праці, найправдивішої мілітарної відваги, найміцнішої вірности короні. Через мовчаливе знесенє закона про національности, через стороннє розділенє мандатів до парламенту, через цілий ряд законів, призначених на те, щоб запевнити постійну перевагу мадярській меншости, зложеній в найбільшій частині з урядників і політиків, в кінці через варварські звичаї азійської управи нарушаєть ся житеві інтереси Румунів."

*) Les dernieres Election en Hongrie et les Roumains. Valenii-de-Munte 1910.

В такім самім положенню, як Румуни, знаходять ся також інші не-мадярські національності в Угорщині.

26. падолиста 1907 р. вніс державний канцлер кн. Більов як пруський президент міністрів у пруській палаті послів пропозицію, яке мало за ціль збільшити німецькі оселі на сході і містило постанови про вивласнене польської власности в користь німецької колонізації. Пропозицію палата послів з деякими обмеженнями постанов про вивласнене прийняла. В палаті панів віднесли ся сумніви, що мовляв 'се буде прецеденс для вивласнення, якого домагають ся соціяльні демократи. Однак правительство перемогло вкінці всі сумніви, і палата панів прийняла пропозицію в такім самім виді, як палата послів. Кн. Більов мусів сам виступити в палаті панів до бою і 27. лютого 1908 р. підчас дебати заявив:

“Німецький нарід все визначав ся особливим почутем права. Се гарна прикмета, одна з найгарнійших прикмет німецького народу, прикмета, яку ми високо цінимо. Але, мої панове, відворотна сторона того живого і щирого почуття права, яким визначається німецький нарід, се політично часто небезпечна звичка блукати в абстрактнім формалізмі, се питомий нам Німцям від давна наклін також публичні питання, великі політичні питання оцінювати тільки з становища приватного права. З сим у великих питаннях політичного існування не зайдець ся далеко. Перший, найвищий і найблагородніший обовязок держави є: самоукріплене. Так роблять усі інші народи, і коли ми не будемо робити так само, то дістанемо ся під колеса.”

По сих виводах, які мали за ціль установити, що приватна мораль і державна мораль, се дві ріжні річи, та що в політиці сила стоїть перед правом, перейшов державний канцлер до даного випадку, заявляючи:

“Ся міра є виїмкова, на її виїмковий характер я заздалегідь поклав особливий натиск. Домагаємо ся сеї міри як виїмки, домагаємо ся її, щоби німецькість на сході заняла те забезпечене становище, яке їй скрізь належить ся в пруській монархії і в німецькій державі.”

В Австрії Поляки здобули собі політичну власть, яка їм дає

змогу угнетати менший нарід, Українців. Не треба бути великим знавцем морали маси, щоби з гори знати, що вони все-сторонно використають ту змогу. “Пруські урядники — говорив один український посол — виконують проти Поляків тільки закони, натомість польські урядники ломлять досить можливі закони і явно топчуть їх ногами.

Предложеноє російського правительства, яким знищено фінляндську конституцію, заприсяжену по черзі пяти царями, націоналістична більшість Думи приняла 8. червня 1910 р. в першій читанню, а за два дні в другій і третій. Останнє голосоване привитав Пуришкевич триумфальним окликом “Finis Finlandiae”! 3. червня президент міністрів Столипін виголосив в Думі промову, в якій з натиском зазначив що центріфугальний напрям, в яким розвиваються фінляндські справи, що-раз більше шкодить Росії. “Заповідь знищення нашої вітчизни міститься в погрозі пасивного опору з сторони деяких Фінляндців, як також у непрошених дорадників і в жалях одної частини нашої суспільности, яка не вірить ані в право ані в силу російського народу. Докажіть, що Ви тут втіляєте Росію, і питані монархом у справі, якій подібної Ви ще ніколи не полагоджували, покажіть, що для російської держави найвисшим добром є право, оперте на народній силі”. Сі слова, обчислені на те, щоби скріпити національну суггестію, не остали без впливу; правиця і центр прийняли їх з бурливими окликами признання. Центріфугальний напрям в Фінляндії, виставлений Столипіном як страхопуд, се явище, про яке ніхто ніколи нічого не чув, доки не почала ся русифікація і ера Бобрікова. Се розуміється само собою, бо психологічний факт все той сам: натиск викликає реакцію.

Та се звичайна штучка гнобителів представляти угнетених як недобрих бунтівників. Зрештою дивна річ, що велика держава ніколи не вважає противним своїй національній гідності плакати, що якийсь малий, угнетений пограничний нарід грозить її істнованню. Коли починають дунати такі нарікання, се певний знак, що готується якийсь акт поневолення. Для сьвятої справи поневолення всі способи добрі. Національні маси мають звичку дитини: руйнувати, щоб тільки тішити ся своєю силою,

звичку яка очевидно тільки тоді може розвинути ся, коли нація справді має силу. І мораль маси сотворила стереотипну державну методу, яка держить ся мимо всіх досвідів, завдяки сугестивній силі традиції.

Коли пануючий і поневолений нарід належать до двох зовсім різних культурних світів, тоді задача установити добрі відносини ще важча. Одначе історія не знайде в сій оправдання для тої пануючої держави, якої змагання в сій справі потерпіли невдачу, а ще менше для тої, яка навіть не пробувала. Держава, яка підчиняє собі нарід чужої культури, мусить знати, що бере на себе важку задачу, що всі моральні обовязки лежать на завойованню тих обовязків може мати надію установити добрі відносини, з яких вона сама мати-ме найбільшу користь. Се дуже влучно сказано, що з багнетів можна побудувати трон, але не можна на ній сидіти. Тільки на якийсь час можливо через розбите народів і через піддержуване між ними внутрішніх спорів зберегти пановане. Римляни, які між усіма народами були мистцями в панованню, все таки мусіли в кінці методу меча заступити методою асоціації і надати всім мешканцям держави римське горожанське право. Правда, се стало ся в часі, коли тій мірі не можна признати політичного значіння, одначе соціальне значінє вона все таки мала: чужинці не були вже низшою кастою, вони були *cives Romani*.

В відносинах до народів чужої культури головна трудність лежить в расових і культурних ідіосінкразиях. Європеець усе схильний бачити в чужій культурі низшу культуру або навіть недостачу всякої культури; пересічному Європейцеві все не-європейське видаєть ся варварством, а не Європеець “дикарем”. Що туземці прикладають до чванливости і безоглядної грубости європейських цивілізаторів відповідну міру, се зовсім природне. Односторонню короткозорість туземців супроти Європейців можна лекше оправдати як таку саму короткозорість Європейця супроти туземців, бо туземці мають звичайно тільки — нагоду пізнати Європейців як менше або більше brutальних гнобителів. Не один Європеець, якого посилають з широкими повноважностями до якоїсь орієнтальної кольонії, оставляє дома культурний лякер.

Сучасні радо дають, себе сліпити блеском, який окружає “Empire - makers”. Бачить ся хвиловий зріст земельної власності, могутости, торговельних можливостей, але не звертається увагу на те, чи ті піоніри своїм поведенем супроти туземців можуть також дати запоруку певного вдержання тих здобутків.

Характеристична річ, що та з усіх європейських націй, яка панує над найбільшим числом не-європейських народів, Англіїці, рівночасно найбільше з усіх кольонізуючих націй обтяжена расовими ідіосінкразиями. На інших Європейців, які подорожують по Індиях, робить се дивне вражіє, коли бачать, як Англіїці з інстинктивною певністю і консеквенцією, що опирається на сильно вкоріненій в англійським народі традиції, заводять різницю вартости між собою й туземцями. “The Native”, се в очах Англіїців істота низшого роду, не такий справжній чоловік як Англієць, і в усіх житєвих відносинах Англієць поводить ся з туземцем відповідно до тої оцінки. Самі Індійці дуже уважають, щоби зберігати приписане завойовниками віддалене, але се вони болуче відчувають. Що Індійці мимо всіх адміністрацийних реформ, в практиці є виключені від правління своїм власним краєм; що з їх загалом беручи зовсім небогатого краю забирається ся що року 15 мільонів в формі пенсій і т. д., за що край не дістає відповідного еквіваленту в формі успішної діяльности адміністрації; що в кінці велика часть тих грошей зникає з краю, бо пенсіоновані урядники волять переносити ся до Англії, — ніщо з того всего не є головною причиною ненависти, яку все бачать кругом себе Англіїці в Індії. Найглибша причина лежить власне в тій межі, яку повели між собою й туземцями Англіїці, в расових ідіосінкразиях, в тім, що навіть Індиєць, який осягнув найвищий ступінь європейської просвіти, осягнув наукові гідности й відзначеня, все таки остає в їх очах низшою істотою.

Антианглійський рух в Єгипті має такий сам характер, як в Індиях, бо найбільші причини є тут і там однакові. Погорда Англіїців супроти туземців проявляється — пише з Єгипту кореспондент париського “Temps” (лютий 1910) — “при кожній нагоді в найобразливіїших формах. “The Native”, як приналежний до низшої раси, нарочно виключається з всякого добро

го товариства. Як прим. в Хінах вступ до англійського клубу виразно заборонений найбільше просвіченим Хінцям, так само англійські офіцери ніколи не запросять до спільного стола своїх єгипетських товаришів. Я бачив на власні очі, як при виході з театру одна англійська елегантна дама одного дуже коректного джентельмена з орієнтальним накритом голови, який стояв її на дорозі, трутила рукою як якого погонича ослів.”

Особливо поучаючою є т. зв. Деншавайська справа. 15. червня 1905 р. кількох англійських офіцерів єгипетської окупаційної армії вибрало ся на лови голубів. Коли прибули до села Деншавай, один з найповажніших селян, 60-літний Гасан Магфус, почав їм пояснити, що їм не дозволять тут стріляти голубів. Одначе англійські офіцери, розумієть ся, не розуміли по арабськи і післали свого товмача до начальника. Та його не було дома, а його заступник, який не вважав за порадне давати Англійцям абсолютнo відмовну відповідь, заявив дипломатично, нехай собі стріляють, тільки нехай відійдуть далеко від села. Офіцери відійшли на 100—300 ярдів і почали стріляти голубів селян. Люди почали протестувати і вхопили за стрільбу одного з офіцерів. Та вистрілила й поцілила жінку молодого Абд-ен-Небі. Жінка впала немов мертва на землю, хоч пізнійше показало ся, що рана не була небезпечна, бо шріт попав тільки в м'яккі частини її тіла. Рівночасно почала горіти стодола Абд-ен-Небі. Той попав у злість і вдарив офіцера, якого вважав убийником своєї жінки, палицею. Також Гасан Магфус почав бити палицею. Тимчасом зібрали ся на вулиці хлопці й почали кидати камінем. Отже справа зачинала бути для офіцерів поважною. Вони старали ся на міги вести переговори віддали свої стрільби і почали давати товпі годинники і гроші. Араби брали, що їм давали і ще більше, але при тім протріпали офіцерів, з яких один відніс легке зломане рамено. В кінці найстарші селяни їх увільнили і вислали до табору. Два офіцери вже перед тим прибігли до табору, щоби прикликати поміч. Один з них наслідком форсовного бігу серед соняшної жары дістав соняшний удар і вмер.

На судовій розправі з приводу сеї події оборону обвинених припоручено єгипетським правникам, які займали такі стано-

вища, що з огляду на се не мали охоти наражати ся англійським верховодам. Отже обмежили ся на те, що просили о ласку для своїх клієнтів, яких поступоване зустріло ся з “однодушним осудом всіх Єгиптян”. Один туземець поліційний урядник, який товаришив офіцірам на лови голубів, посьмів свідчити, що після вистрілу, який поцілив жінку Абд-ен-Небі, офіцери два рази вистрілили до товпи. Тоді один з англійських суддів запитав його, чи він не боїть ся говорити такі річи, на що той відповів: “Ніхто в світі не може мене залякати; правда остане правдою”! За таке заховане поставили свідка перед дисциплінарний суд, який присудив йому два роки тюрми і п’ятьдесять палиць. На учасників нападу на офіцерів наложено такі кари: 25-літнього Абд-ен-Небі з огляду на зранення його жінки засуджено тільки на досмертну каторгу. Один 20-літній Араб дістав таку саму кару. Гасана Магфуса і трьох інших засуджено на смерть на шибениці. З інших один дістав п’ятьнацять літ каторги, шістьох по сім літ каторги, трьох дістало по роковим примусовим робіт і по п’ятьдесять палиць, п’яťох тільки по п’ятьдесять палиць. Гасана Магфуса повісили перед його хатою, так, що з даху його жінки, діти і внуки могли приглядатися видовищу. Інші езекуції ось-як списує славний письменник Бернард Шов:

“З огляду на те, що на шибениці було місце тільки для одного чоловіка, а при тім, щоби певнійше працювати і дати родині досить часу приглянути ся, як він гоїдаєть ся на шибениці, треба його було оставити там пів години, на повішене чотирох людей було дві години часу. Тому цікавість видовища скріплено тим, що рівночасно виконувано присуди на вісьмох засуджених на п’ятьдесять палиць; поміж кожним одним повішеним двох діставало палиці. Се невимовно успокоює, коли з урядових англійських звітів, предложених парламентови, довідуємо ся, що “при траченню збережено належну гідність”, що “при виконуванню смертних присудів виявлено всяку можливу людяність”, та що “урядження заслугували на подив і принесли учасникам всяку честь.” В кінці лорд Кромер стверджує, що Англієць, якому поручено виконання тої процедури, є “незвичайно людяний чоловік і наслідком великої симпатії, яку все прояв-

ляв супроти єгипетських туземців, тішить ся серед них великою популярністю”. З сього бачимо, що предложеним парламентом документам (чч. 3 і 4., Єгипет 1906) не бракує мимовільного гумору”*)).

Так покарано Деншавайських селян за те, що вони не хотіли спокійно приглядати ся, як англійські офіцери для спорту стріляють їх голубів. Льорд Кромер обороняв присуд тим, що Єгиптяни так привикли закон і порядок звязувати з тілесними карами, траченнями, тортурами і прилюдним виконуванем присудів, що трибунал, який би закинув сю практику, не мав би в них ніякої пошани. Коли зрештою не можна сказати, щоб Європейці звичайно проявляли занадто великий пієтизм супроти почувань і понять екзотичних народів, то все бачимо в них зворушаючу дбалість, щоби при виконуваню справедливости заспокоювати відомі садистичні настрої тих народів. Се свідчить, як багато брехні знаходить ся в цілім тім галасі про “культурну місію.”

Безпосереднім наслідком Деншавайської справи був незвичайний зріст антианглійського націоналістичного руху в Єгипті. “Деншавай” стало кличем з могутньою суггестивною силою. Що засуджених на кари вязниці по пару літах помилувано, се не могло спинити того руху.

З огляду на те, що економічний визиск — побіч стратегічних цілей — є нервом всякої кольоніяльної політики, чи вона проявляєть ся в формі анексії (і в дійсности однозначної з нею окупації), чи в формі “мирного проникання” (протекторату чи простої “сфери інтересів”), — держава, яка перша дістанеть ся, стараєть ся очевидно здобути для себе як найбільше економічних користий. Хто вкладає в підприємство капітал, домагаєть ся також зиску. Кличем часу є тепер вільна конкуренція держав в т. зв. самостійних екзотичних державах. Тому інші держави як компензати за своє признание домагають ся звичайно рівної участі в визискуваню економічних можливостей. З сеї ділеми помагаєть ся собі звичайним в політиці способом, фразою. “Отворені двері”, се гарний термін політичної штуки. Те-

*) “Die Greuel von Denshawai” в фейлетоні віденської “Neue Freie Presse.”

пер стало звичаєм, що держава, яка забирає самотійний доси край чи його часть або в якій небудь формі обмежає свободу його діяльності, проголошує політику “отворених дверей”. Одначе се слово очевидно обчислене на те, щоби впливати більше своєю суггестивною силою ніж своєю внутрішною правдивістю. Що більше, можна вважати за певний факт, що скрізь, де справжні верховоди прогошують отворені двері, там двері є менше або більше замкнені. Те слово має тільки серед наївних мас піддержувати ілюзію неістнуючої вже вільної конкуренції.

2. Теорії ідеальної політики і реальної політики.

Люди мають непереможний наклін до оптимізму. Хоч-би одиниця й як прикро відчувала неприємности істнованя й недосконалість людських уряджень, одначе не може погодити ся з думкою, що ті неприємности й недосконалости є правилом, а не виїмком. Все повинно бути добре в сїм найліпшій з усіх сьвітів. Власне той, що конкретно найбільше лаєть ся, абстрактно часто є найбільший оптиміст. З політикою справляєть ся оптиміст двояким способом: або просто заперечує, що в політиці панує брутальна жадоба влади й материяльних житєвих дібр, або каже, що хоч ті чинники є рішаючі в політиці, одначе се є природне і правильне.

Ті два становища назвемо ідеально-політичною і реально-політичною теорією.

Ідеальний політик на стільки остає під впливом думки про поступ, що бачить гуманну культуру неначе через побільшаюче скло. Він просто додає великі поступи модерної цивілізації до значно скромнійших поступів культури, і думає, що часи, які видали залізницї, автомобілі, літаючі машини та інші плоди техніки, а до того ще соціяльне законодавство, Гаагський трибунал і т. п., мусїли також перемогти інстинкт рабунку і війну. Очевидно, він не може замкнути очий на те, що військові бюджети в цілїм сьвіті зростають до недосяжної висоти та що при кождім новім технічній винаходї ставить ся питанє: як його примінити в війні? Одначе думає, що все те полягає на нерозумі керманичів держави, а саме правительства, які опирають ся на консервативних партіях, не можуть визволити ся від думки

про війну наслідком чого й ліберальніші правительства при-
мушені йти тим самим шляхом. Одначе народні маси не хочуть
війни, отже між цивілізованими націями до війни не прийде.
І коли-б тільки одно правительство мало відвагу викинути всю
воєнну машинерію, чари зникли би і настало би вічне царство
мира.

Одначе психольогія мас не оправдує того оптимістичного
погляду. Правда, як побачимо далі, між офіціальною моралю
держав і публичною думкою є певне противеньство, котре веде
до витворення положення, про яке говорять оптимісти; одначе
ми знаходимо ся тут тільки на початку розвитку, який певне
потребувати-ме ще дуже довгого часу. Крім того ідеальний
політик звертає свою увагу односторонно на питанє: війна чи
мир, забуваючи взяти під увагу національний гнет внутрі дер-
жави, який існує в часі мира і який тепер так само процвітає
як колись. Коли-ж він і звертає увагу на сю обставину, то не
бачить доволі ясно, що вона все містить в собі небезпеку для
мира, що національний гнет є наслідком війни і містить в собі
зароди будучих війн.

Помилка ідеального політика лежить не в тім, що він має
ідеальне понятє політики, тільки в тім, що він ідеал змішує з
дійсністю і при тім тратить правдиву міру для політики. Проба
здійснення в однім краю ідеально-політичних теорій, коли тим-
часом за його границями панує муринська мораль, могла би
потягнути за собою важкі наслідками помилки, яких не можна
би було направити. Ослабленє національної відпорности проти
рабункового інстинкту, що виступає в ріжних формах: економі-
чних, дипломатичних, мілітарних, могло би викликати катастро-
фи, які власне стараєть ся відвернути оружна сила. До сеї ціли
треба йти іншими, довшими та певнійшими шляхами.

Коли ідеально - політичний теорик бачить реальности в
фалшивім сьвітлі, реально-політичний теорик бачить реально-
сти правильно, одначе фалшиво їх оцінює. Він уважає гнет
сильного над слабшим samozрозумілим обявом, природним за-
коном. На політичнім прапорі появляють ся Дарвін і Ніцше.
Адже природний закон усуваєть ся з-під моральної оцінки! По-
літика стає понятєм поза добром і злом. В політиці йде сила

перед правом, бо так воно є й інакше не може бути. Реально - політичний теорик знаходить ся під таким сильним впливом сугестії теперішнього стану, що не може уявити собі дальшого розвитку. Він забуває, що в людині додано природі новий, психічний момент, а саме здібність удосконалювання, що людина не є звичайним хищним звірем, тільки хищним звірем удосконаленим, що людина — поминувши всі інші подібності — має перед гиєною і шакалом інтелектуальний plus і що власне той plus робить невластивим і фалшивим всяке примінене дарвіністичної теорії до людської громади. Він не бачить, яке се було-б нелогічне, коли-б на віки встановлено два різні роди морали, іншу для одиниці і іншу для держави, двояку міру для тих самих людських вчинків. Він є в тім самім положеню, як той, що вірить і в біблійну історію сотворення світа і в теорію природних наук, бо або не бачить між ними противенства, або, як і бачить, усуває його при помочи символіки та алегорії і подібних способів, якими послугують ся компромісові натури. Мусимо вибирати між домаганем права кулака в усіх відносинах і домаганем узагальнення етики. Жите ставить нас не перед двома різними родами морали, тільки перед висше розвинену мораль одиниці і перед відсталу мораль маси. Яким способом і коли остання може бути піднесена на рівень першої, се є окреме питанє, одначе першою умовою для того, щоб се стало ся, є, щоби взагалі виступити з домаганем сього. Всяке змаганє “вернути до природи” або остати при природі є просто вороже культурі.

Реально-політична теорія йде часом далі. Не вдоволяючи ся тим, щоби з рабункового інстинкту зробити невмолимий закон поза добром і злом, хоче вона той первісний інстинкт оточити ще певним родом культури. “Не треба — читаємо в однім такім реально - політичнім теоретизованю — мати милосерде над слабим, треба подивляти сильного. Бо коли оглядати історичні події в їх цілості, поминувши певні хвилеві або короткі випадки, їх хід певне покажеть ся висловом найвисщої справедливости. Коли-б так не було, жите на землі не було-б варта того щоб жити”*) Останнє реченє увидатнює теологічно-релігійний характер, властивий усе тому родови скріпленої “реальної політики”. Містично - метафізичне примінене поняття спра-

ведливості, — поняття, яке належить виключно до області людських спільностей, — до існування взагалі, до абсолюти, веде консеквентно до ідолопоклонства перед силою, до ідеалізування права кулака й заперечування всякої етики. Коли я маю подивляти силу абстрактно, то не бачу причини, чому я не мав би уживати її також конкретно в особистім інтересі в межах можливості і карного закону.

В такому розуміню політики лежить помилка думання, яка полягає на перепутаню слова, “право” в правно - філософічному і етичному розуміню. В першім розуміню право, коли не приймати ніякого мотиву поза людським світом, рівнається силі, і висловом права є відповідно до стану культури писаний закон або неписаний закон або самоуправляюча самоволя (“*le despotisme tempere par l’assassinat*”, коли перенести справу на інтернаціональні відносини: гнет обмежений бунтом). В етичному розуміню є право противенством безправства. З правно - філософічного становища (себто в розуміню того, що Спіноза означає як “право природи”) я маю право на все, що можу перевести, хоч-би се в етичному розуміню було найкровавійше безправство. Держава є інституція сили всередині і на - зверх, і державне право є наукою про розділ сили. Коли правно державні форми в якомсь краю змінити революційним шляхом, нові форми стають правними в тій самій хвилі, коли можуть удержати свою перевагу. Таким чином вислів: “право є сила” — являється правно-філософічним висловом, при яким зовсім поминається мораль. Натомість в вислові: в політиці сила йде перед правом” — слово “право” ужите в значіню морального права, що надає тому твердженю невідомий характер, коли його виставляють як максимум. В дійсності сила йде дуже часто перед моральним правом, однак такий стан є однаково злий, чи він проявляється в політиці чи в приватнім життю. Коли взагалі признається мораль як співділяючий чинник, логічно не можна признавати їй значінє в відносинах між одиницями, а виключати з політики.

Хоч реально - політична теорія переходить таким чином в ворожу культурі сентиментальність, то реальний політик уважає

*)Dr. J. Oestrup в данській часописи “For Fremtid” в падолисті 1909.

“політику чутя” як щось особливо гідне погорди. Він думає, що в приватнім життю треба, правда, руководити ся пасивною мішаниною “розуму” й “чутя”, одначе в політиці тільки “розумом”. Він виходить з популярного й наївного представлення, що “розум” і “чуте”, се дві окремі шуфляди свідомости, з яких можна до вподоби одну або другу зачинити. Дослід над відношенням між пізнанем і чутем не містить ся в рамках сеї праці; тут вистане навести психологічний факт, який на мою думку причиняєть ся до того, що говореню про виключене чутя з політики придаєть ся вид оправданя. Властиво можна мати милосерде тільки над одиницями; я можу спочувати одиниці, якої терпіне бачу або з опису інших довідую ся про нього, одначе над колективними терпіннями, які представляють ся в моїй уяві тільки через абстракцію числа або колективного понятя, не можу милосердити ся. Жах бідности, гнету, війни, мусить бути представлений в окремих образах або моя фантазия мусить собі його так представити, — инакше милосерде не відізветь ся. Саме донесене, що 10.000 людей в якій околиці не мають даху над головою, що цілий нарід є предметом адміністраційної самоволі або що в війні полягло 50.000 людей, записуєть ся найперше в мозку як постатистична дробиця, викликає також різні представлення з привязаними до них чутєвими моментами (жах, огірчене, обурене), одначе не дає точки опори для милосердя, хиба що до сього долучить ся суггестивний або автосуггестивний момент. Коли я отже мало податливий на суггестию або може ще остаю під впливом відвортної суггестії, а до того маю ще мало фантазії, то супроти індивідуальних терпінь, які зустрічаю в життю, моє “чуте” може ще заговорити, але остане холодне супроти терпінь, які тільки абстрактним способом дістають ся до свідомости.

В кінці помилкою реальної політики є ще й те, що вона є за мало “реальна”. Вона числить ся з деякими вартостями, але не з усіми. Вона хоче з опортуністичних причин слабше заступлені інтереси пожертвувати сильнійше заступленим і через те являєть ся анальогією до тої внутрішньої політики, яка меншости жертвує більшостям. Те що є шкідливе у внутрішнім життю держави, мусить принести шкоду також в відносинах дер-

жав між собою. А що-до варваризуючого впливу гнету на гнобителів, міждержавна реальна політика може відбити ся у внутрішній партійній тиранії.

У всякій політиці гнету містить ся сила, яка ширить грубість, що полягає на наслідуванню, яке Тард уважає основним явищем соціології. Як одиниця так і маса наслідує свої власні давніші вчинки, і за кожним разом іде се гладше, більше механічно; скрупули, які при неетичнім вчинку можуть перший раз відзивати ся з певною силою, за другим разом стають слабші і з часом наслідком постійного повторювання зовсім зникають. Се явище можна зовсім певне ствердити так само в політиці, як і в кримінальній статистиці. Нациї, яка угнетає сусідню націю, опісля лекше буде угнетати й інших сусідів. Але крім того її примір зачнуть наслідувати також інші. На що дозволяє собі одна держава або у внутрішній політиці одна партія, того не потребує соромити ся також инша держава чи партія. Адже для держав, націй і партій, коли инші гудять їх з етичного становища, останнім і найважнішим аргументом усе є: "Пильнуйте своїх власних справ, ви зовсім не ліпші!" В державі, зложеної з багатьох націй, гнет, який виходить з одної сторони, швидко розходить ся скрізь; в Австрії рука всіх національностей піднесена проти всіх. Се основне значіне наслідування містить чи не найбільшу небезпеку завойовницької політики: воно увіковічує методу, яка спинює суспільний розвиток, і ту методу вважають опісля єдиною можливою для політика. Власне в таких випадках, де завойоване і анексія викликає розвиток в краю, який доси знаходив ся в застою, ті корисні наслідки чи не перевищає шкідливий вплив наслідування, який тим більший, чим більше спричинений анексією розвиток служить оправданем для того акту насильства.

Що можливі й инші методи, про се сьвідчать між ин. американські Злучені Держави*) й Канада, де різні національности мирно працюють побіч себе для добра спільної землі. Там панує національний мир, бо взаїмні відносини національностей опирають ся на асоціації, коли в Європі вони оперті на тради-

*) Муришське питанє в Злучених Державах стоїть між ин. в звязку з обговореними вже расовими ідіосинкразіями Англьо-Саксів.

ції насильства, яка переходить з покоління в покоління. Натиск викликає реакцію. Також метода асоціації має силу викликати наслідуванє. На взорець Канади уформували ся Австралія й Нова Зеландія, а опісля також навіть основана при помочи завоювання південно-африканська область. Ніде не проявляєть ся практична — в правдивім значіню слова “реально політична” — висшість асоціації над методою насильства яснійше, як власне тут. В Європі польське питанє непокоїть ще до нині три великі держави, більше як столітє після поділу Польщі, а Німеччина, майже пів столітя по війні з Данією, все ще має завзяту національну боротьбу в своїй північній провінції. В південній Африці національна ненависть між завойованиками й завойованими вісім літ після анексії так ослабла, що перемінила ся в національне противенство, яке існує все там, де два ріжні народи живуть мирно побіч себе в одній державі. Сили, замість взаїмно здавляти себе, злучили ся; кожда часть задержала свободу рухів; по виключеню національної ненависти економічні можливости, збільшені злукою держав, і взаїмні культурні відносини витворюють умови розвитку, однаково корисні для обох сторін. Очевидно сей наслідок треба приписати не якимсь особливим властивостям англійського народу, які так підбивають серця, тільки тій обставині, що тут асоціаційна метода через наслідуванє заступила методу насильства. Де Англіїці держать ся останньої методи (Єгипет, Індії), там борють ся з такими самими трудностями як європейські континентальні держави.

Будова держав мусить в будучности опирати ся на політиці “реальній” у властивім значіню, на політиці, яка запрягла би до своєї служби всі сили, визначаючи кождїй з них відповідне місце.

Одначе не треба забувати, що ми ще не поступили так далеко, що тепер тільки починають показувати ся контури тої будучої асоціаційної політики.

Не можу розпрощати ся з реально-політичними теоретиками, щоб не навести уваги Француза Тарда про наклін істориків, які піддають ся суггестії “політичного злочину”:

“Є се мода і пожалування гідна манія в сьвітї істориків, відносити ся все неприхильно до чесних діячів історії, з уподоба-

нем підносити невдачу їх заходів, обмеженість їх духа, а навпаки схібляти великим політичним лайдакам, — в Франції Филипови Гарному, Людвикові XI., щоб назвати тільки найбільших, в Англії Тудорам з Генриком VIII. включно, — та безмірно одушевляти ся їх далекозорим духом, який їм переважно незаслужено приписуєть ся. Та симпатія до розбишак історії і та ярка антипатія до пастирів народів веде до того, що майже все розумне і плідне, що зроблено в області адміністративних та законодатних реформ, приписуєть ся першим. Тимчасом по правді при рівній здібности чи геніяльності з двох державних мужів найчеснійший усе принесе суспільности найбільшу користь. Люди, які мають довіре тільки до енергії, які вірять тільки в геніяльність і в характер, нехай подивлять ся на Наполеона. Йому певне не бракувало ані характеру ані геніяльності. Та коли-б він був мав навіть трохи менше сили волі, геніяльної фантазії і духа підприємчивости, а за те трохи більше таких погорджуваних річий, як серце й почуте обовязку, чи не були-б ми першим народом в світі?”

3. Мораль держави і публична думка.

Великим камінярем розвитку психології й етики маси є “публична думка”, яка повстає як втілене свого рода неофіційної морали маси супроти офіційної морали маси, морали держави, і часто проти неї.

Невдачне повстанє називаєть ся в офіційальній термінології ганебним бунтом, а його провідники державними злочинцями. Коли-ж повстанє вдасть ся, тоді називаєть ся воно “боротьбою за свободу”, а його провідники “героями свободи”. В сій термінології зазначаєть ся перше всего факт, що право в правно філософічнім розуміню однозначне з силою. Одначе в ній знаходить ся ще щось инше, а саме проба моральної оцінки: хто має успіх має слушність; натомість хто не має щастя, не має слушности. Се є мораль держави, яка відповідає примітивній морали одиниці.

Неофіційальна мораль маси часто займати-ме инше становище. Публична думка є менше догматична і підпадає під

вплив всяких сугестий. Коли десь у світі вибухне повстанє, публична думка в краях безпосередно незаінтересованих радо прихилиється на сторону повстанців, бо на основі численних звісних аналогій допускає, що повстанє є реакцією проти гнету, — думка, яка в окремих випадках може бути слушна, але в інших є фалшива. Повстання можуть бути дуже складні і мати дуже різне моральне оправданє. Одначе маса не входить в подробиці, тільки вдоволяєть ся грубшими узагальненнями.

Коли дві держави ведуть з собою війну, публична думка інших країв мимоволі стає по чийсь стороні, підлягаючи впливови дуже різних причин. Коли прим.. одна з воюючих держав була нашим ворогом в минувшости, яка не є ще на стільки віддалена, щоби втратити свій історично - сугестивний вплив, або є правдоподібність, що вона може стати нашим ворогом в близькій будучности, тоді наші симпатії є очевидно по стороні її противника. Не грає тут ролі ніяка ідейна оцінка; є се те саме явище, як коли ми мимоволі до звірят “корисних” з людського становища відносимо ся з симпатією, а до “шкідливих” з антипатією. Племінне спорідненє часто сильно причиняєть ся до викликаня симпатії. Також спільність релігії може ще нині мати сугестивний вплив. Вірмени й Сирийці як наші одновірці будять у нас особливі симпатії, хоч звичайний чоловік зовсім не знає тих народів і може аж з газет довідав ся, що вони християни. Культурна пронасть, яка ділить християнського Європейця від християнського Вірменина чи Сирийця, є певне багато більша, ніж між Вірменином чи Сирийцем і його магометанським окруженєм; одначе само слово християнин” здобуває для тих народів європейські симпатії, яких вони не занедбують визискувати.

До того всего долучаєть ся в кінці сугестия гуманних ідей, які є плодом розвитку індивідуальної морали. З огляду на те, що від одиниць все виходять сугестії на масі, та що маси під сугестивним впливом дадуть ся повести на все, від найнижшої нікчемности до найвишого пожертвованя, факт, що також гуманні ідеї можуть розворушити маси, не має в собі нічого особливого.

Публична думка стоїть побіч морали держави як движи-

мий елемент розвитку мас. Вона капризна, необчислима, в кождім окремім випадку виступає на сліпо, не могучи передвидіти наслідків свого виступу, і приносить то шкоду то користь. Мораль держави, се первісна мораль, перемінена в мумію, яка вважає себе висшою над усякий розвиток; вона творить чинник застою в історії мас. Публична думка, се енергія. В сїм лежить власне значіне публичної думки. Вона часто помиляється і ті її помилки можуть мати важкі наслідки, але вона підлягає законови розвитку. Переймаючи все нові елементи з морали одиниці, вона творить звязок між одиницями й масою. Коли мораль держави цілі тисячлїтя стоїть менше більше на однім місци, нинішня публична думка дуже ріжнить ся від публичної думки з-перед сто лїт. Поволи, дуже поволи впливає публична думка на міждержавну мораль, так, що та бодай в своїх зверхніх формах стає трохи менше варварська.

Характеристичний примір, як неофіціяльна мораль маси може попасти в конфлікт з офіціяльною, бачимо в тій модерній появі, що групи занять, професий або народні заступництва вмішують ся непокликані у внутрішні відносини чужої держави. Таке вмішуване має звичайно характер протесту проти національного поневолення. Коли в, 1910 р. російське правительство внесло в Думі предложене про управильнене відносин між Фінляндією й російською державою на основі майже повного знищення автономії Фінляндії, потім пішли протести ріжних англійських торговельних палат, а в кінці цілого ряду європейських парляментів. В реально - політичній пресі даних країв проявило ся невдоволене з того, і в усіх тих статях, як усе в анальогічних випадках, хід думок опирав ся на трьох аргументах, які тут докладнійше проаналізуємо:

1) Непокликане вмішуване людей, які займають в нашім публичнім житю визначні становища, у внутрішні справи чужої держави є нерозумне, бо воно може викликати в тій державі ворожий настрій проти мас і попсувати взаїмні політичні відносини. Се розумоване є без сумніву оправдане, одначе його значіне зменшається в міру того, як збільшається число держав, яких визначні люди беруть в такій демонстрації участь. І коли акт насильства якоїсь великої держави зустрінеть ся з одно-

душним протестом публичної думки всіх інших великих держав, держава - гнобитель може собі заощадити заходу вважати ся ображеною, бо прецінь не може з усіми посварити ся.

2) Займати ся актами насильства інших є тому нерозумно, бо наражуємо ся на те, що інші відплачувати-муть нам тим самим. Проти сього можна сказати, що такому вмішуваню інших в наші справи ніяким способом не можна запобігти. Хоч-би ми держали ся з далека від таких демонстрацій, на випадок якогось акту насильства, сповненого нами, протести чужинців не дадуть на себе ждати. Такі демонстрації під впливом наслідування ставати-муть що-раз частійші й захоплювати-муть що-раз ширші круги.

3) Вмішуване у внутрішні справи чужої держави є безправством супроти тої держави, бо кожда держава має право погоджувати свої справи, як їй хочеть ся. Так, з правно - філософічного становища має она право, але з морального ні; тимчасом сього аргументу вживають власне як морального. З морали не можна вивести аргументів проти протестуючого вмішування. Зрештою принцип невмішування придержують ся тільки супроти великих держав, а не прим. супроти слабих орієнтальних держав, з чого ясно видно, яку вартість має тої моральний аргумент.

Те вмішуване публичної думки є знаком зростаючої солідарности між народами на перекір політикам. Є се рух, який іде до того, щоб "реальну політику" побивати її власною зброєю, силою. Публична думка не може панувати. Для сього є вона занадто непостійна; її панованє було би безправильністю і вело би до непевности й анархії. Політика панує, бо має вишколенє, техніку і постійність, але вона мусить опирати ся на публичну думку. Де з собою змагаєть ся більше публичних думок, політика шукати-ме опори все в найконсервативнійшій. Одначе публична думка може надати новий напрям з такою однодушною силою, що набирає характеру духа часу і стає трівкою силою, перед якою мусить угнути ся політика. Публична думка будеє в сути річи на суггестії, а суггестия є силою до добра й до зла. Та коли вона йде до згуманізованя політики, коли проявляє тенденцію переіменити мораль держави в тім напрямі, в

яким протягом століть розвинула ся мораль одиниці, то можемо бути спокійні, що вона знаходить ся на добрій дорозі.

4. Національне почуте.

Національне почуте є почуте солідарности зі спорідненими мовою і традицією, почуте, яке опираєть ся на менше або більше свідомім розуміню, що свобода рухів і сила діяльности одиниці стоїть в простім відношеню до самостійности нації.

Що материяльна і духовна свобода рухів одиниці залежить від самостійности нації, про се доволі свідчить істория поневолених народів. З дефензивного становища національне почуте полягає на інстинктовнім розуміню, що взаїмні відносини народів управильнює інстинкт рабунку і властї. Полягає воно на безумовнім недовірю, яке мають супроти себе звірі, варвари і нації, і якого оправдане що-до націй потвердили досвіді століть. Дефензивне національне почуте є інстинктом самозбереження народу.

Мова є способом до виміни думок і до довіря, способом до заспокоєня соціального інстинкту. Розмовляти мовою, якої вповні не опановуєть ся, втомляє; примус мови в чужім краю викликає скуку і тугу за вітчиною. З дійсности питане мови є ядром національного питаня. Сама традиция може очевидно вдержати національну єдність без істнованя спільности мови (Швайцария), а примір Ірляндців показує, що нарід може зберегти національну свідомість, хоч стратив мову. Одначе се виїмки. Звичайно втрата мови заповідає смерть нації. Тому примус мови є способом, яким кожда нація гнобителів стараєть ся ослабити свою жертву.

З тої основної ваги мови для нації виходить, що національне почуте мусить бути найсильнійше в тих суспільних верствах, які найменше можуть обходити ся без рідної мови, отже найперше у селян, в меншій мірі в середнім стані міст, який взагалі є менше отяжілий ніж селянство, і в робітників, які скрізь можуть примінити ся і яких потреби що-до мови можуть бути заспокоєні малими, швидко вивченими окрушками. Найменше виразне буде національне почуте серед просвіченої кляси, яка знає мо-

ви, отже серед людей, які мають досить змоги, щоби ввійти в гармонійні зносини з одиницями, які вийшли з чужого національного духа*. Одначе тут можуть вмішати ся різні чинники і змінити те природне відношене між соціальним відношенем одиниці й інтерезивністю її національного почутя. Інтереси заробітку проявляють тут свій вплив, а індивідуальні різниці відграють очевидно також велику роль. Поверховне й більш переминаюче забурене того відношення викликає також суггестия патріотичної або антипатріотичної пропаганди.

Таким чином особа з сильним національним почутем не має права гудити свого сусіда за те, що він займає холоднійше становище в національних питаннях, бо се лежить в природі річи, що той, хто в високій мірі потребує товариства своїх земляків, бо не може тих самих духових вартостей брати від інших, мусить почувати ся більше солідарно звязаним з своєю нацією, як той, хто ту потребу виміни свідомости може так само заспокоїти поза своєю власною нацією, як і серед неї. Закид тільки тоді оправданий, коли чоловік з слабшим національним почутем (зовсім без національного почутя нема нікого, хто живе й працює серед своєї нації) агітує проти національного почутя і старається земляків, які знаходять ся в менше корисних відносинах, позбавити вартости, якої вони кінче потребують і яка є зрештою природною обороною їх свободи рухів.

Доки взаємні відносини між націями мають характер оружного мира, себто потенцияльної війни, національне почуте з конечности мати-ме мілітарну одіж, і погляд одиниці на національне почуте оставати-ме під впливом її становища до питання про "війну і мир" і тим самим під впливом противенства між реально - політичною й ідеально - політичною теорією. Але також противенства між консервативним та колективістичним суспільним світоглядом причиняють ся до означеня становища одиниці до національного почутя. Коли до того додамо, що змагання до націоналізації або інтернаціоналізації можуть мати значіне для материяльних інтересів одиниці, то стане ясно,

*) Сей погляд автора на нашу думку односторонній. Виходило би з нього, що зі зростом культури національне почуте слабіє. Тимчасом річ маєть ся противно: тільки зрієт культури переміняє національний інстинкт в національну свідомість.—М. Л.

що патріотизм і антипатріотизм, се дуже складні явища. А за речниками патріотизму й антипатріотизму стоять маси, які приймають ті науки в грубо прикроєній формі. Звичайні явища психології маси, сугестія з власного табору, відворотна сугестія з табору противника, збільшають односторонність догм, а аргументи розмінюють ся в цілях боротьби на фрази.

Хоч самозбережене є найбільш очевидним елементом національного почуття, однак ним воно не вичерпується. Самозбережене, оборона перед чужою силою, є — так сказати — негативним бігуном національного почуття. Позитивний бігун, се свідомість нації про її продуктивну силу, про здібність до творення, до витворювання нових материяльних чи духових вартостей. Національна свідомість доводить до особливої концентрації, яка надаючи нації певне особисте знамя, уздібнює її давати свій вклад в світове господарство. Бо так само, як творить тільки одиниця, а не маса, так само колективна культурна праця виходить від зіндивідуалізованих національних одиниць, не від якоїсь абстрактної людськості. Спільність мови й історичних споминів творить перший звязок між творчими одиницями нації; вона є головним знаменником, творить спільну підставу, яка надає національній праці і внутрішню гармонію. Ся елементарна духовна єдність набирає значіння в міру того, як дальші генерації творчих одиниць будують далі на основах, утворених попередниками. Вона впливає сугестивно на національні маси і надає їм особливий характер, який знов впливає на одиниці. Т. зв. національний характер полягає певне тільки в малій частині на вроджених расових властивостях, які відіграють роль хиба при великих, фізіологічно дуже від себе різних расах (білі, чорні, жовті і т. д.), а не при різних етнічних групах серед тої самої раси, як народи германські, романські, славянські і т. д. Географічні відносини, різний спосіб життя, який по частині полягає на традиції, мають також свій вплив. Та в найбільшій мірі національний характер виробляє сума творчих одиниць нації і взаємні відносини між одиницею й масою. Сим пояснюється, чому одиниці, яких батько й мати належать до сильно різних рас, часто визначаються мало щасливими моральними властивостями; вони хитаються між двома незгідними тради-

цями і не достає їм важної також для розвитку одиниці опори; до того те мішане походжене не рідко витискає на них як в расі батька так і в расі матери пятно соціальної меншевартності, яке не дає їм засимілювати ся до одної або до другої.

Від національного характеру залежить знов рід цивілізаційного і культурного вкладу нації. Кожда національна праця має світову вартість, бо дає материял до виміни, а тільки через виміну й суперництво є можливий розвиток. А чим всестороннійша виміна, чим більше елементів суперничає з собою, тим певніший і рівномірніший буде розвиток взагалі.

Сьвідома нація є горда, бо гордість не є ніщо инше як безкритична сьвідомість, а що нації є безкритичні, се лежить в їх сути як мас. Розумієть ся само собою, що національне самоукріплене не занедбає використати такого могутнього способу суггестії, як лірика. В національних піснях славить ся вітчину, природу рідної землі, щоденне жите народу, або знов воєнне щастє нації, часто з наївною пересадою і з ганьбленем ворогів, що звисне вже з похвальних і ганьблячих віршів примітивних народів. Національна поезия в усіх формах має значіне якого не слід недоцінювати. Вона є наймогутнійшим доступним для слуху символом єдності, як прапор є таким самим символом для зору, і причиняєть ся до концентрації національних сил.

Та від гордості до зарозумілості є тільки малий ступінь, і національна гордість справді переходить звичайно в зарозумілість, коли малочисельність народу і недостача політичного значіння з природи річи не спиняє такого розвитку. Нация вважає себе ліпшою від усіх инших, знарядом в руках провидіння, який має місію йти на переді розвитку й нести сьвітло всім иншим націям. Можливо, що вони самі не розуміють своєї користи; в таким випадку треба їх примусити всіми способами, якими розпоряджає сила. Таким чином тут долучаєть ся до рабункового інстинкту теологічний момент, який ускладнює агресивні настрої. Фалшивий ідеалізм лучить ся з елементарними інстинктами поневолення й визискування: за свою безкорисну культурну працю кажесть ся собі очевидно заплатити. Національне почутє, се зложений інстинкт, в яким все перемішані дефензивні й агресивні настрої: хочеть ся не тільки забезпечити свою

самостійність, але також збільшити свою силу, що можливо тільки коштом інших. Коли тільки є сила, свідому націю з інстинктивною певністю пре до поневолення.

Мораль держави, якої основним принципом мимо всіх лицемірних фраз дипломатів є “сила перед правом”, вважає той розвиток природним і правильним. Але також публична думка, яка зрештою там, де не входять в гру власні інтереси, являється корективом морали держави, тут звичайно заводить. Національна суггестія має такий могутній вплив, що в своїх острих формах легко переходить в екстазу. Тоді всяка розвага виключена. Маса не розрізняє між оправданою оборонною боротьбою і простим нападом, вона реагує в ту мить і нестримно, і горе тому, хто пробував би привести її до розуму! Слова національної суггестії: прапор, честь нації і т. д. можуть бути уживані і в службі доброї справи і надуживані в службі злої справи, — їх вплив є все той сам. Спірні питання можуть бути також так замотані, що маса, коли-б навіть мала здібність застановитися, не могла-б додумати ся до суті справи. Коли керманичі держави бажають собі війни, відповідний настрій може бути викликаний офіційними неправдами, перфідіями, промовчуваннями, фалшованими документами. Іноді нелюблене правительство вміє зручним використанєм національної суггестії відвернути сліпу лютість мас від себе на мирну сусідню державу. З другої сторони національний рух, спинений або упокорений невдачами, творить собі внутрі вільний простір революціями. Пароксизм мас вимагає виладування. Тому є се все небезпечна гра спекулювати на національне почуте. Безсовісні агітатори, які в службі якоїсь цілі роздувають національні пристрасти, ніколи не можуть бути певні, чи сили, в яких виступає стільки невідомих і необчислимих чинників, не звернуть ся проти них самих.

Та в багатьох випадках власне публична думка домагати меть ся національної війни проти волі керманичів держави, які ліпше бачать небезпеки і трудности такого підприємства, як п'яні чутем маси. Таким чином движима мораль маси під впливом невідповідальних дорадників (між ин. безсовісної преси) може попасти в варварство, проти якого мусять звернути ся заступники постійної морали маси силою свого ліпшого розу-

міня. По найбільшій частині національні амбіції, які розворушують маси і спричиняють правительством стільки клопотів з вимінами нот, протестами й оправданнями, не є ніщо інше як зле маскований інстинкт рабунку. Що наші предки перед тисяч роками панували в сусіднім краю, або що мова його населення споріднена з нашою, ці обставини стають бажаними покриттями для національних мас, щоби домагатися “анексії” того краю.

Однак публична думка не є ніколи самотньою й неподіленою рікою. Також всередині національного життя стоїть одна публична думка проти другої. Острі напади шалю, які тільки невластиво можна назвати публичною “думкою”, хоч хвилиночку можуть стероризувати кожен іншу думку, мусять вкінці все уступити перед глибоко вкоріненими думками, перед спокійними, рівномірно пливучими струями, які творять еволютивну ріку публичної думки. Ходить тільки о те, щоб запобігти, щоб ті острі напади шалю під час свого бігу не наробили за багато шкоди.

5. Світовий мир.

В оповіданні Вольтера “Micromegas” розмовляє подорожний велікан з Сирія з філософом з землі, який між ин. каже: “Знаєте прим., що в хвилиночку, коли я з Вами говорю, сто тисяч дурнів нашого звіринного роду, які носять капелюхи, заняті тим, щоби вбити сто тисяч інших, які носять турбани, або щоб ті їх убили, та що так водиться майже на всій землі, як далеко сягає людська пам'ять”.

Велікан з Сирія зжахнувся й запитав, яка може бути причина таких страшних спорів між такими слабкими істотами.

“Розходить ся”, сказав філософ, “о купу сьміття величини Вашої п'яти. Розуміється, ніхто з тих мільйонів людей, які себе взаємно вбивають, не домагається навіть найменшої частини з тої купи сьміття. Ходить тільки о те, щоби знати, чи вони належать до чоловіка, який називається султаном, чи до иншого, якого з якоїсь причини називають кесарем. Ані один ані другий ніколи ані не бачив ані не буде бачити того куска землі, за який іде бо-

ротьба, ані майже ніхто з тих істот, що себе взаємно вбивають, не бачив ніколи істоти, задля якої дає себе вбити”.

“Ах, нікчемні!” закликав великан з Сирия обурений. “Якже можна зрозуміти такий надмір безглузлого шалу? Маю охоту зробити три кроки і ступивши три рази ногою, розтоптати цілу ту купу сьмішних убийників.”

“Не трудіть ся!” відповів йому філософ. Вони самі доволі працюють на свою згубу. Знаєте, що по десяти літах не остала й сотня часті тих нещасних? Знаєте, що як би вони навіть не воювали мечем, голод, труди і неуміркованість майже всіх їх змели би з лиця землі? Зрештою треба би не їх карати, а тих безчинних варварів, які з своїх кабінетів, займаючи ся травле-
нем, наказують убивати мільйони, а потім за се торжественно дякують Богу.”

Від коли Вольтер написав ту сатиру, народи досягнули в повній мірі благословенє права самоозначеня одначе наслідком того війни не зникли зі сьвіта. До права політичного самоозначеня долучив ся з природи річі зріст сьвідомости національної приналежности, сильне змаганє до самоукріплення. Лібералізм одержав доповненє в націоналізмі. Тепер мали бути зревідовані національні границі. Зв'язаний з правом голосованя загальний обов'язок військової служби сотворив новий рід війська, перенятого національним духом. Дев'ятьнайцятье столітє стало часом національних війн. Але лібералізм був тільки коротким упоєнем. По своїй суті ворожий свободі демократизм почав що-раз більше витискати індивідуалістичний лібералізм. Боротьба ще не скінчила ся, але лібералізм—в первіснім значіню слова тратить щораз більше ґрунт супроти демократизму. Серед національної спільности і в часті проти неї повстають нові спільности. Відбувають ся пересуненя і переміни вартостий, суспільність переходить на нові шляхи. Коли давнійше ведено релігійні і національні війни, при яких економічні реальности скривали ся тільки під релігійними і національними сугґестиями, тепер маємо діло з економічними війнами, при яких національні — иноді також релігійні — сугґестії співділяють тільки як ферменти.

Тимчасом думка мира розвинула ся в велику суспільну про-

блему нашого часу. Ся думка є очевидно, як усі соціяльні думки, дуже стара. Від Сен-Перра через Канта до Толстого і Бerti Суттер ідеї мира перебули довгий шлях розвитку, заки при кінці XIX. столітя почали з воздушних вершин теорії сходити на поле практичного життя.

Рациональний дослід над проблемою мира мусить виходити від двох головних питань: Чи сьвітовий мир бажаний? Чи він можливий?

Чи сьвітовий мир бажаний? Проти війни наводять: що жертви війни в людях які походять власне з найздібнійшої до праці класи віку, означають ослаблене народу; що той систематичний пролив крови мусить впливати на учасників так, що вони по часті дичіють, а по часті їх нерви руйнують ся; що війна коштує безконечну суму людського терпіня; що вона в кінці є фінансовою руїною, яка на довгі часи ослаблює народи. Все те, — вийнявши хиба той вплив, який війна має в напрямі одичіня, — при знають також рішучі противники ідеї мира, хоч на їх думку прихильники мира прибільшують значіне тих фактів. Натомість антипаціфісти кажуть, що війна приносить інші користи, які перевищають подані висше шкоди, і кругом сього твердження обертаєть ся в дійсности весь спір. Аргументи противників сьвітового мира можна зібрати в три точки: війна розвиває в людях нові цінні моральні властивости, ставить збільшеню людий природну границю, причиняєть ся до удосконалювання техніки.

Оборонці війни найперше твердять, що війна розвиває національну сьвідомість духа. В часі мира нарід попадає в вигідність і егоїзм; натомість у війні вчить ся ощадности, єдности і пожертвованя, а його воля скріпляєть ся.

Очевидно не можна говорити, що війна витворює нові моральні властивости: вона доводить одиниці до взаїмного зближення, і наслідком спільної небезпеки вже існуючі властивости мають нагоду замітнійше проявляти ся. Також завважуєть ся звичайно замітний зріст тих властивостей. І в часах мира можна завважити, як наслідком незвичайних обставин проявляєть ся відвага й пожертвованє не тільки серед одиниць, але також серед маси. Робітницькі маси терплять з своїми родинами голод коли класова солідарність наказує їм страйкувати; ко-

ли-ж трапить ся національне нещастє, катастрофа повени або землетрясенє, проявляють ся ті самі добрі властивости, де тільки мають почву. Одначе війна має між ин. те значінє, що ті суспільні класи, які звичайно заняті виключно гоненєм за материяльними житєвими добрами і чужа для них тверда боротьба за істнованє, примушує вона набрати ся духа загального пожертвованя і ставить їх в безпосередні зносини з повагою житя. Коли в часї мира легко здобуває перевагу приватний рабунковий інстинкт, війна скріпляє солідарність внутрі держави, зорганізованої до рабунку й до оборони перед рабунком.

З другої сторони національний дух набирає часто по війні незвичайно агресивного характеру, який може мати варваризуючий вплив і вести до нової ворожнечі. Чим дразливійша є національна свідомість, тим більша є заразливість війн. І коли слїдити в історії за чергованєм війни і мира, виринає думка, чи не поспробувати поставити загальне правило, що шкідливі наслідки війн, провокуюча ароганція і донкішотерия, яка виступає під фалшивою етикеткою хоробрости, тривають значно довше, ніж викликаний війною моральний під'єм. Зрештою ніхто не може передвидіти, які нові психічні моменти появлять ся, коли-б центральні части європейського культурного свїта були тепер, після сорок лїт мира, навіщені війною. Знаряди війни стали тепер в незвичайній мірі більш убийчі, а нерви нашого часу вразливійші. Які зміни викликало би се в проявах психольогії війни нашого часу, сього ніхто не знає.

Війна є далі — на думку противників свїтового мира — корисна і навіть потрібна на те, щоби збільшенє людий держати в розумних границях. Ле Бон вказує*) на Індії, де населенє серед примусового мира, який триває вже більше як столїтє, страшно зростає, наслідком чого загальна бідність стає очевидно що-раз більша. “А чи голодова смерть справді така лїпша від смерти від гармат, що за всяку ціну треба уникати одної щоби з резигнацією дождити другої?!”

На се можна сказати, що Індії, се країна з високою й цінною культурою висших клас, одначе її недіткнені культурою

*) La Psychologie politique, стр. 93.

широкі верстви збільшають ся без думки з плодючістю первісних народів. Ле Бон може має на стільки слушність, що вихвалювана “*Rex Britannica*” має для Індій сумнівну вартість. Можливо спускане крові через війну від часу до часу є також корисне для інших народів, які мають за багато крові. Але в Європі, де в народній душі що-раз більше укріплюється певна культура, збільшене людей без сумніву проявляє тенденцію самоуправильнювання. В вітчизні Ле Бона що-раз голоснійше підносять ся нарікання на застій в населеню, а те саме явище, хоч в меншій мірі, помітне також в інших європейських культурних народів.

Ле Бон зазначає в кінці, що великі поступи модерної індустрії головню в оброблюваню металів, завдячуємо передовсім війні. Сей аргумент не має, здається, принципіального значіння. Зелізниці, телеграф, літаки, були-б винайдені, сталева техніка була-б розвинула ся, хоч-би воєнна штука не була мала для них примінення, а хоч-би поступ техніки ішов у деяких областях і поволійше, великого нещастя в сім не було би.

Загалом беручи здається мені, що вага мусить перехилити ся в сторону приятелів мира, коли взагалі запитати, чи бажане заступлене війни іншими методами.

Та в користь війни зустрічаємо ся ще з особливим розумованем, взятим з понятя божеськості війни. “Вічний мир”, писав Мольтке, “є сон, і то навіть не гарний сон, а війна є звеном в божеськім сьвітовім порядку”. З таким самим правом прихильники мира могли-б говорити, що праця для сьвітового мира є богоугодним ділом, бо по християнському понятю Бог є любов. Такі твердження все можна дістати по дешевій ціні, бо вони обертають ся поза границями аргументації. Коли почнемо толкувати, чого в сім чи тім випадку хоче Бог, то кінчить ся всяка дискусія, бо кождий з тих, що вірять в Бога, може підсувати йому наміри, які йому самому подобають ся, а хто в Бога не вірить, для того все те не має ніякого зміслу. “Божеський сьвітовий порядок” є релігійне понятє і знаходить ся таким чином поза областю розумового дослїду. А зрештою що маєть ся розуміти під божеським сьвітовим порядком? Може первісний стан? В такім випадку вся культура є злочинним ломанєм божеського

світового порядку і ми мусіли-б як найшвидше повернути до канібалізму. Коли-ж се не є первісний стан, то на яким культурнім ступні маємо спинити ся, щоб не прогрішити ся проти божеського світового порядку? Перед двома століттями думку, що чоловік при помочи машин може підняти ся до хмар, уважали би злочинною утопією, яка “противить ся божеському світовому порядку.” А одначе тепер ми все таки літаємо.

Трайчке говорить про святість війни. На се треба заважити, що святість ніколи не є щось об'єктивне, тільки суб'єктивний настрій, не внутрішня властивість річи, тільки особливе становище, з якого одиниця дивить ся на річ. Під “святістю” скриваєть ся часто проголошене якоїсь річи ненарушимою (“табу”), щоб тим способом при помочи сили суггестії (популярно називаєть ся се “bluff”) усунути її з-під дискусії.

Коли божеський світовий порядок одягаєть ся в слово “природний закон”, тоді ся думка дістає науковий вигляд. Так приходимо до другого головного питання: Чи світовий мир є можливий?

Прихильники природної конечности війни розумують менше більше так: В наших часах викликає війну не людська воля, тільки вона вибухає як вислід економічної конечности, яка виступає з невмолимою силою природного закона. В міру того, як збільшають ся області економічної діяльности народів і на світі стає тіснійше, інтереси мусять що-раз частійше зударятися взаємно, і від часу до часу приходить неминуче до ultima ratio конкуренції, до війни.

Але чи тут справді ходить о природний закон, який можна би порівнати прим. з законом притягання? Може бути, що в людській натурі є наклін, щоб увільнити ся від конкурента таким способом, щоб його просто вбити, одначе той “природний закон», коли ходить о взаємні відносини між одиницями, держава щасливо побідила, отже на зовсім »невмолимий» він не виглядає. В дійсности також теория природного закона скриває під своїм строго науковим виглядом містично-теологічний погляд. Бо в кінці на чім полягає економічний розвиток, як не на людській волі? В наших часах тим, що хоче війни, звичайно не є ані король ані міністер, тільки акціонарі підприємства, яке на-

зивається »держава«. Що іншого розуміється під волею нації і держав, як не суму волі одиниць, очевидно перетоплену по законам психології маси? Теорія природного закону, як і її близька рідня, «реальна політика», виходить з фалшивого założення, забуваючи, що чоловік додав до природи новий момент, культуру.

Адвокати думки про природну потребу війни випустили з-під уваги інший природний закон, і то такий, що справді об'язує в людським життю, бо є психічним законом, а саме, закон розвитку. Мировий рух здобув таке значіння, як ніколи перед тим, отже розвинувся з правильністю, яка свідчить про те, що не є це випадковий модний рух, тільки відповідає замітній потребі. Старий світ привик був уважати війну природним регулятором; що при тім пропадало, се не грало занадто великої ролі: така була воля неба. Світ був без внутрішнього зв'язку. Тепер світова економія стала інакша; світ стає щораз більше єдиною, суцільною, всеобнимаючою робочою машиною, яка не зносить, щоб її колеса занадто часто попадали в непряток. Модерна суспільність знає тверде завзяте праці. Коли має бути рішена якась цивілізаційна або культурна проблема, праця розпочинається на сто місцях землі; коли якась нитка згубить ся в однім місці, знайдуть її в іншому; сили працюють, передаючи собі роботу з рук до рук; ніколи не кидається праці в кут, ніколи не спускається цілі з очей; в кінці ціль досягається, і вона творить вихідну точку для поставлення й рішення нових проблем. Весь той розвиток мусить виступити проти перешкод зі сторони охочих до воєнних пригод. Супроти національного почуття як інстинкту самозбереження націй виступає як рівноуправнений чинник з домаганем мира публична думка, яка є інстинктом самозбереження національного світового організму. І та публична думка з домаганем мира стала поволи досить сильна, щоб виступити проти лінивої морали держави. Державні мужі й дипломати бачать ся примушеними зайняти ся нею. Змагання до вдержання мира стали вже одною з конвенціональних тостових фраз підчас візитів королів і міністрів, яка в данім випадку очевидно не має більшого значіння, ніж усі інші

фрази, одначе як усі фрази, що все повторяють ся все таки має суггестивну силу.

Публична думка з домаганем мира сотворила далі гаагські конференції, яких значінем чи недостатчею значіня займаєть ся стільки пер. Ваги тої фази в розвитку мирового руху треба шукати не стільки в окремих постановах, що-до яких прийшло до згоди, як власне в факті, що державні мужі й дипломати звернули на рух свою увагу і признали його таким важним чинником, що вважали за відповідне вмішати ся в справу і коли не можна руху спинити, бодай поспробувати звернути його на шлях, де мораль держави могла би з ним лекше справити ся. Справжні улїпшеня, які при тім осягнено, прим. улєкшенє можливости мирового суду, осягнено таким чином через компроміс між офіціяльною й неофіціяльною моралю маси, між моралю держави й публичною думкою. Яку практичну вартість матимуть гаагські конференції, не можна ще тепер оцінити. Але деяка скептика здаєть ся, що раз більше опановує знавців в області права народів. Так прим. “Koelnische Zeitung” з 19. червня 1910 р. виводить, що коли не милимо ся, в німецькій літературі права народів, за приміром англійської науки права народів, відбуваєть ся в найновішій часі переміна в тім напрямі, що й теоретики, йдучи за прінципом дипломатів, готові більше як доси признати-незвичайну вагу реальної політики й політичного інтересу ріжних держав для становища й розвитку права народів. Се поясняєть ся отсим:

“Не буде занадто важко на основі дотеперішньої практики права народів доказати, що на конференциях права народів остали без наслідків предложєня, які на випадок війни хотіли наложити на воюючих обмеженя що-до уживаня воєнних способів і потрібного з огляду на ціль війни (повалєнє противника і запєвненє національного істнованя через щасливе перевєдєнє війни) воєнного насильства; иншими словами, що всяка проба обмеженя максими, яку поставив Hugo Gratius як основне правило воєнного права народів: “omnia licere in bello, quae necessaria sunt ad finem belli” (в статі про право морської добичі в “Tag” з 6. марта 1909 р. Німаєр перекладає се: “Супроти воєнного противника дозволенє все, чого вимагає воєнний ре-

зон»), — після безуспішних дебат сходять з денного порядку... А коли що до таких важних питань, при яких виступає воєнний резон, все таки доходило фактично до згоди при помочи постанови права народів, то вже при приймаю такій постанови не прикладано великих надій до її обов'язуючої сили, або бодай не підлягає сумнівови, що держава в конфлікті свого політичного інтересу ““public policy”, говорячи англійським терміном) з обов'язуючими її постановами права народів, коли ходити-ме о добро, свободу і незалежність вітчизни, без найменшої надуми відступить і мусіти-ме відступити від постанови, яка стоїть їй на перешкоді, хоч-би та постанова, її як ясно виступала як моральна ідея права, як аксіома абстрактного права природи. Приміру на се не можна навести з тої причини, бо найважливіші закони, які власне відносять ся до сього, ухвалені на трьох дотеперішніх великих конференціях¹⁾, не перебули ще огневої проби війни... Треба з як найбільшим натиском зазначити великий і єдино міродатний вплив реальної політики і добре зрозумілого інтересу інтересованих держав на становище і розвиток права народів, — політики, яка ніяк не сьміє дати ся вести її засліпленню оглядом на цивілізацію її гуманність. В справах, які відносять ся до житєвих інтересів нації, сила йде перед правом.”

Так пише »Koelnische Zeitung«, опираючись в своїх виводах на більше число найновіших німецьких праць з області права народів. Ті виводи що-до ясності не оставляють ніяких бажань. Коли на все має бути задержаний принцип, що “супроти воєнного противника все дозволене, чого вимагає воєнний резон”, то природний вивід з того такий, що не тільки об'ємні акти гаагських конференцій в справі згуманізованя війни є безвартною макулатурою, але також взагалі всі писані й неписані постанови права народів не варта зломаного гроша. Можна тільки сподіватися, що практика завдасть до певної міри брехню своїй теорії. При кінці своєї статі автор підносить значіне конвенції для права народів, »на скільки не розходить ся о питанє чести і житєвих інтересів держави, коли маєть ся за задачу означити границі області воєнного резону і виключити ті жорстокости війни, яких можна уникнути«. Та на се можна

би сказати, що змагання дипломатів в тім напрямі, хоч не є зовсім зайві, одначе не є також такі міродатні, як се звичайно приймаєть ся. Загальне розумінє того, що в наших часах незвичайно скомплікованої, незвичайно дорогої і в наслідках не-обчислимої машинерії війни не можна пускати в рух за дрібниці, дає по крайній мірі так само добру гарантію як гаагські конвенції.

Мирова праця дипломатів має значіне більше як симптом між своїми позитивними вислідами. Всі ті обережними словами висловлені й окремими державами з всякими застереженнями, які все їм оставляють задні двері, сакціоновані постанови в дальшій розвитку може зможуть осягнути реальне значіне. Одначе публична думка не може позбути ся підозріня, що тут поставлено вовка пастухом стада. Дипломати є вже в своїй професійній діяльності репрезентантами міждержавної муринської морали. Коли війни стали »більш гуманні«, то се завдячуємо не чоловіколюбним дипломатам, тільки спричинили се *imponderabilia* з області психології маси, які назбирали ся цілі тисячлїтя, унеможливляючи поволі найгірші варварства. Ті здобутки укладає опісля дипломатія гарним канцелярийним стилем в параграфи і приписує собі всю честь. Коли перед нами мають отворити ся шляхи, які віддалили би нас від війни, то промостить їх не дипломатія, тільки ті реальности в розвитку, яких »реальна політика« так часто недоцінює.

Обставина, що війни стали переважно економічними, мала найперше вплив на спосіб боротьби. Так повстав модерний спосіб боротьби, в якого уживаню показали ся мистцями особливо орієнтальні народи. Є се бойкот, безкровний, але успішний спосіб, який знайде приміненє особливо в руках слабшого проти сильнішого, спосіб, який суггестивний крик противника про житеві інтереси й ображену національну честь заглушує мілкою і прозаічною журою за мошонку. Тут дипломатія перший раз стає безрадна. Її зброя, яка стільки століть не заводила, перо і меч, тут тупіє. На їх протести відповідаєть ся нотами, які висловляють жаль, одначе ніяке правительство не може примусити людей купувати або не купувати, де їм подобаєть ся. Тільки бойкотовий комітет мусить

мати вплив на маси, щоб не допустити до того, щоб бойкот перейшов в чинне насильство, бо се дало би привід до репресалій. »Щоби в склепі нічого не купувати, — говорив один молодотурецький провідник на публичних зборах в Пера під час боснійського конфлікту, вистане туди не йти. Се безглузде й зайве, йти туди, щоб демонструвати перед склепом і голосити, що в будучности не будеть ся там нічого купувати. Зрозуміла річ, що оружя бойкоту можна уживати тільки в певних границях. Для сього по-перше треба, щоби противникови можна зробити бойкотом більшу шкоду, ніж той може зробити бойкотуючому, відповідаючи бойкотом на бойкот; по друге треба, щоби потребу тих предметів, які діставало ся від противника, можна бодай на якийсь час заспокоювати деінде. Зрештою може не в усіх націй знайдесть ся почуте солідарности й дисципліни, потрібні до успішного переведеня бойкоту. В кождім разі того способу будуть певне уживати в будучности скрізь, де можна буде його примінити з виглядами на успіх, і таким чином часто уникаєть ся кровавої розправи.

Одначе безумовний поступ проявляєть ся і в чім іншій, а саме, що в наших часах економічні реальности виступили на перше місце. Через те звузила ся область необчислимих, взаїмно переплетених суггестий, які як фермент в публичній думці мали, правда, велике значіне для розвитку морали маси, одначе загалом беручи є тільки релятивним добром. З перевагою реальностей над суггестиями народи дістають більшу можливість виробити собі ясне понятє про цілі і способи і холоднокровно оцінити, чи оплатить ся вести війну.

Робітники зрозуміли, що війна для них як для робітників не оплачуєть ся; а що робітництво все зазначувало з найбільшою консеквентністю першенство своїх станових інтересів над національними інтересами, то мирову ідею поклало воно в своїй програмі на визначнім місци. На социяльно-демократичних конгресах все на ново обмірковуєть ся питанє, чи вибухови війни не дало ся би запобігти генеральним страйком і подібними способами, при чім одначе не замикаєть ся очий на трудности, злучені з такою акцією.

Капітал з своєї сторони поставив відповідні вихідні точки. На конгресі, який відбув ся в цвітні 1907 р. в Нью-Йорку під назвою »National Arbitration and Peace Congress«, А. Карнегі предложив, щоби на кожду державу, яка хотіла би зломити мир, зробити моральний і економічний, а навіть мілітарний натиск. »Невтральні держави повинні би супроти тих, що ломлять мир, творити коаліцію, яка сіяла би пострах. Одначе перед ужитєм сили треба би почати проголошенем зірвання всяких зносин з народом, що зломив мир. Ніякої виміни продуктів, ніякої позички, ніякого привозу як мілітарного так і морського, ніякої почти; ті міри були би торжественною осторогою і мабуть мали би успіх. Сила повинна бути все останнім способом. Хоч народи, які доставляють капіталів і воєнних матеріялів, можуть на се нарікати як на неправне вмішуване в їх інтереси, одначе вдержанє мира є для промислових народів найвисшим інтересом, бо коли зиск з чужих війн виносить тисячі, тратить ся міліони«.

Сю останню тезу розвинув на конгресі визначний промисловець James W. von Cleave. »Богато людей думає, — говорить він, — що війна приносить користь торгівлі й підпомагає хліборобів, промисловців і всяких продуцентів. Одначе се дієть ся тільки короткий час. Російсько японська війна збільшила вивіз Америки до Японії, Росії й Хін, доки була війна, одначе безпосередно потім спричинила зменшенє вивозу. Ті краї мусять кілька літ ощадно господарити, заки відроблять спричинені війною втрати. Їх закупи за границею стають менші. Сьвіт став більше ніж коли в безмежній мірі одною родиною. Інтернаціональна торгівля дуже багато причинила ся до скріплення тої солідарности. Що корисне для одного краю, з того користають в більшій або меншій мірі також усі інші краї. Війна між Росією й Японією збільшила на той час нашу торгівлю з тими державами, а також з Хінами, бо війна вела ся також в одній часті Хін. Але опісля принесла вона зменшенє торгівлі. Вона вбила сотні тисяч мущин і міліони довела до бідности. Так ми, промисловці, втратили багато відбирателів. Небіщики не купують одіжи. Бідаки не мають за що купувати«.

Капітал і праця, оба жерела продукції, сходять ся тут в о-суді війни з ділових причин. Але проти тих тенденцій, опер-тих на суггестії гуманних ідей, стоять противні тенденції, які о-пираються на національній суггестії. Адже справа стоїть так, що хоч для неутральної торгівлі і неутрального промислу війна на довший час є злим інтересом, одначе для подібного воюю-чого народу може стати добрим інтересом. Інтернаціональна торгівля понесла наслідком російсько - японської війни втра-ти, одначе Японія осягнула безпосередно й посередно великий зиск. Тут відбувається ся що дня між економічними чинниками, інтересованими в противних напрямках, незвичайно скомплікова на гра, шалена світова війна між воєнними й мировими тенден-ціями, при участі величезних капіталів, заангажованих з обох сторін. З тої боротьби за кулісами історії повстав постійний страх перед війною і суперництво в зброєнях, якому не видно кінця. Телеграфічні алярми про можливість війни з сходу і за-ходу стали на стільки щоденною стравою, що вони вже давно перестали публіку вражати.

Одначе ся обставина не вказує на те, що близький час сві-тового мира. І не є се мабуть ніяке нещастє. Бо світовий мир бажаний тільки під умовою, що він є рівнозначний з свобідною асоціяцією всіх національних сил. А в сїм напрямі дуже мало успокоює бруталне національне поневоленє, яке панує в-цілїм світі. Те саме можна сказати про пацифіцизм дипломатів. Тут замітні тенденції, щоб великі “мирові конференції”, в яких можуть брати участь всі самостійні держави, перемінити в тіс-нійшї конференції великих держав. Симптоматичне є скликане такої тіснійшої конференції, яка зійшла ся в Лондоні в грудні 1908 р. і на яку крім великих держав запрошено тільки Японію й Голандію. Вже на другій гаагській конференції зазначали ся частійше змагання поставити менші держави в гірше положенє. До згоди про заложенє постійного інтернаціонального роз’єм-ного трибуналу не могло прийти, бо внесенє, яке поставлено, давало великим державам упривілейоване становище; вони ма-ли дістати одного суддю на весь час дванадцятьлітнього періо-ду, коли тимчасом меншим державам признавано суддю на ко-ротший час. Негативне становище менших держав супроти то-го внесення сформулював бразилійський делегат Ruu Barbosa. Про

ба інтернаціонального законодавства, яке знеслоби принцип рівноправности держав, так, що малі держави мусіли би без протесту годити ся на все, що рішать великі держави, ледви була би корисна для поступу.

Бувший президент Рузвельт, одержавши нагороду Нобеля, виголосив 5. мая 1910 р. в національнім театрі в Крістіянії відчит, в яким між ин. сказав: “Був би се мистецький твір, коли-б великі держави, які чесно бажають собі мира, заложили лігу мира, не тільки на те, щоби вдержати мир між собою, але також на те, щоб запобігати зломаню мира зі сторони інших держав, хоч-би навіть силою. Найбільша трудність дальшого розвитку гаагського діла мира полягає на повній недостатчі ексекутивної чи поліційної власти, яка могла би виконувати присуди суду. В кожній суспільности авторитет суду полягає на актуальній або потенцияльній власти, на істнованю поліції або на свідомости, що всі здатні до оружя люди в краю готові виступити в тій цілі, щоб рішення судів і закондатних авторитетів були переведені. Кожда нація мусить бути сама приготована до своєї оборони, доки не буде установа в якій-небудь формі поліційна власть, яка могла би запобігти насильствам між народами і хотіла би се робити. Серед теперішних відносин така власть для вдержання світового мира була би найліпше запевнена через якийсь союз між націями, які щиро бажають мира і самі не мають ніяких агресивних намірів. Ціль такого союзу могла би з початку бути обмежена на запевнене мира в певних границях і серед певних обставин. Володар чи державний муж, який утворив би такий союз, заняв би на віки місце в історії і мав би право на вдячність цілої людськості.”

Ті думки, які порушали ся в тих самих рамах, що слова Карнегія, заслуговували на загальну увагу. Але десь за три тижні виголосив Рузвельт в Лондоні відчит про політику Англіїців в Єгипті, де між ин. сказав: “Ви помилили ся в змаганю зробити радше за багато ніж за мало в інтересі самих Єгиптян. Та на жаль усі ми, що маємо діло з некультурними, а до того ще фанатичними племенами, досвідчили, що в такім положеню як Ваше в Єгипті, слабість, нерішучість і сентиментальність є найнепевнійша, щоб на ній можна було оперти правний порядок.”

З сих слів починаємо розуміти, що криєть ся за пацифі-

змом дипломатів. Означає се такий розвиток в будучности, де ціною мира булиби договори між великими державами, якими ті забезпечили би собі взаємно право неволити малі нації не тільки в своїх границях, але також і поза ними. Серед теперішніх відносин мусять великі держави ділити свої сили. Головна увага звернена тепер на рівнорядних внішніх ворогів, яких зависти не можна дати поживи, отже велика держава не може в повнім об'ємі виконувати поневолення. Та коли-б через договір між великими державами заведено інтернаціональний мир, тоді для менших держав зникла би остання охорона перед моралю держави, і вони були-б безоглядно, поволи але певне задоволені, серед звісних запевнень про гуманність і дбалість за добро жертви. Все поступованє з корейськими послами на другій гаагській конференції дає основу думати, що надія, що поступ пацифізму дипломатів принесе більшу справедливість між сильнішими і слабшими державами й націями, покажеть ся небезпечною ілюзією.

Мораль держави все мати-ме вплив на тих людей, що є її заступниками. Хоч-би й які добрі були їх наміри, вони з непомильною певністю вести-муть до атаківизму політики, до поневолення. *Timeo Danaos et dona ferentes!* Коли брутальні первісні інстинкти не могли-муть проявляти ся ніяким іншим способом, з тим більшою силою звернуть ся вони до мирного поневолення, яке до того дає ще ту велику користь, що при тім не треба наражати своєї голови. Люди не змінюють ся за один день, і скріпленє товариських інстинктів коштом інстинкту рабунку і власти вимагає часу. І коли-б паціфіцизм дипломатів мав довести до утворення єдиного безконкурентного тресту великих держав для роздавлення й винищення всякого іншого державного й національного життя, то бодай безпосередні плоди його були би крайне шкідливі, і то не тільки для жертви, але також для цілого світового розвитку, для якого малі національні організми є необхідною потребою. Коли ненависть, зависть, недовіре і страх перед війною, які панують між державами, є єдиною обороною малих проти рабункового інстинкту великих, в інтересі світового розвитку треба надіятися, що та ненависть, за-

висть, недовіре і страх перед війною існувати муть далі*). Адже ліпші є вигляди на збіднене і воєнне знищене, ніж на безоглядне задавлене всіх вартостей поза інтересами упривілейованої коаліції великих держав. Нехай радше світ задержить війну з її шансами як *ultimatum rationem* і платить її кошти, аж доки розвиток не досягне того ступня, на яким користь з самостійності національних і державних організмів перейде в область тих суггестивних понять, яких управлене не вимагає доказів і які через те самі з себе співділяють в діяльності мас. Аж коли думка, що поневолене є злим інтересом, стане очевидною правдою, яка не підлягає дискусії, аж тоді досягнене ціли мирового руху стане й бажаним і можливим. Аж до того часу мусимо вдоволити ся тим — що правда дорого окупленим — релятивним станом мира, в яким Вольтер бачив найвисше, що чоловік взагалі може досягнути, станом, про який можна сказати, що “люди мають вічний мир, так само, як говорить ся, що в культурних державах панує безпеченство, хоч иноді хтось допустить ся скритовбийства”*)).

III. Внутрішня політика.

1. Досвід.

У внутрішній політиці відношене між теорією і практикою є дещо відмінне, ніж у міждержавній політиці. Міждержавна “реальна політика” держить ся теорії, яка звучить менше більше так: Інтереси нашої власної держави є для нас понад усе; є се природне й управлене, коли ми насильством або хитрощами стараємо ся придбати нашій державі користи коштом інших не оглядаючи ся на неясні гуманні ідеї. Відповідно до того теорія внутрішньої “реальної політики” повинна би звучити: Ін-

*) Тут такі організації, як прим. “*der alldeutsche Verband*” в Німеччині, мають свою користь. Щирість, з якою вони голосять свої цілі, не дає заснути недовірю інших.

*) Voltaire, De la Paix perpetuelle.

тереси нашої партії є для нас понад усе; є се природне й управлене, коли ми насильством або хитрощами стараємося придбати нашій партії користи коштом інших, не оглядаючи ся на неясні ідеї про добро вітчизни. Одначе та теорія не існує, а бодай не сьміє явно виступати*). У внутрішніх відносинах область діяльності така звужена, що неморальність реально - політичної максими зараз кинула ся би в очі. І хоч-би її держали ся в практиці, в теорії мусять її заперечувати. Політик, який її держить ся, не може, як його товариш з області міждержавної політики, хвалити ся своїм реалізмом, тільки мусить старати ся як в інших, так по змозі і в себе вмовити, що він працює в інтересі вітчизни. В області внутрішньої політики є тільки одна ідеальна реально - політична теорія, що політика має за виключну ціль інтереси краю, народу і держави, та що партійні інтереси мусять уступити з огляду на загальне добро**). Різниця між теоріями внутрішньої політики полягають на ріжнім розумінню, як можна найліпше прислужити ся інтересам краю і держави.

При докладнішій розслідуванні моральної сторони внутрішньої політики буде природним розпочати від найбільше відсталого державної форми, від абсолютизму. Творцем є все одиниця, не маса, отже з тої причини абсолютизм був би ідеальною державною формою, коли-б мати запоруку, що володар усе буде ліпший, розумніший і чесніший від усіх інших в краю. іншими словами, коли-б монарх був богом. В абсолютистичних державах мусіла віра помагати недостачам дійсності. Володарям приписували звичайно більший або менший ступінь божеськості, або бодай уважали їх заступниками Бога на землі й замикали очі на все, що не годило ся з тою теорією. Деспотія опирала ся в найбільшій частині на могутній релігійний сугестії. Та в кінці дійсність бере верх над сугестією, особливо, коли та ді-

*) На жаль партійна політика оцінена тут занадто оптимістично. По дебаті в справі виборчої реформи, яка відбула ся в червні 1911 р. в французькій палаті послів і була властивою причиною упадку кабінету Моніса, "Lanterne" писала: "П. Моніс, пожертвувавши вищий над усе інтерес своєї партії ганебній транзакції, заявив ся прихильником пропорціональної системи."

*) Соціальна демократія, яка консеквентно заступає ідею класової боротьби, помагає собі тут фікцією, що добро партії є в дійсності добром суспільності. Так забезпечує ся заздалегідь проти конфлікту між інтересами партії й суспільності.

стає конкурента в суггестії в суверенність народу. В наших днях абсолютизм як форма правління зник в Європі; в Азії Персія дістала конституцію. Також Індії й Єгипет, який в дійсности знаходить ся під англійським панованем, хоч мають абсолютистичне правління, одначе з тою особливістю, що “самодержцем” не є тут окрема особа, тільки англійський нарід через свою корону, правительство і парламент.

Які висліди дав абсолютизм в тих переважаючих періодах, коли володар випадково не був перший в краю розумом, здібністю і чесністю, вчить історія. Персія XIX. століття, Туреччина Абд-Уль-Гаміда і сучасна Росія виказують доволі однородні перспективи здеморалізованих відносин. Росія є найбільше навчаючим приміром, бо вона найбільше зближена до європейської цивілізації. А що перехід від абсолютизму до дуже обмеженої конституції наступив ледви перед кількома роками, то давні відносини не могли очевидно дуже змінити ся.

За міністерства Столипіна установлено т. зв. “сенаторські ревізії” для розсліду відносин серед російських урядницьких кругів. Майже скрізь, де були ревізори, застали вони той сам образ: спроневірення, підкупи, корупцію в великім стилі, всякого роду і в усіх формах.

Під панованем таких надужить мусять повставати революційні тенденції. Від хвилі, коли верховоди починають бояти ся за свої особи, розвиваєть ся до що-раз більшої досконалости тайна поліція зі своїм звирідненем: інституцією провокаційних агентів.

Конституція в Росії настала серед важкої боротьби. В третій Державній Думі консервативні групи ставали що-раз сильніші, їх пановане щораз більше абсолютне, при що-раз більшим розкладі центра, партії октябристів. Консерватизм, який переніс свою точку опори від крайньої правниці до націоналістичної концентрації, засмакував при тім у влади, і властиво не є вже тепер ворожий конституції. Можна би думати, що парламент, в яким опозиція властиво все була безсильна, мало надаєть ся до того, щоб розбудити в народі свідомість політичної свободи. А одначе та свідомість в значній мірі характеризує теперішнє політичне жите Росії. Хоч вона не сягає особливо глибоко в широкі народні маси, одначе замітна власне в по-

літично міродатних суспільних кругах, в кругах, які противники називають реакційними. Докази сього бачимо в силі націоналістичного руху.

Можна вважати за вислід досвіду з модерної історії, що коли нарід здобув собі політичну свободу, його першим змаганєм буде виконувати національне поневоленє. Як зазначено висше, існує природний звязок між політичним визволенєм та інтензивністю національного самоукріплення. Аж коли нарід починає сам собою правити, аж тоді стає в повні свідомий своєї національної єдності; тоді він почуває силу і з природи річи стараєть ся зараз тої сили надужити. Всі горожани держави інших національностей мусять тепер, скільки лиш можна, на основі права сильнішого бути зденаціоналізовані, щоб носити уніформуюче знамя пануючої нації. Ті денаціоналізаційні змагання виступили остро аж з конституційними рухами ХІХ. століття. Давнійше чужі національності в границях держави були иноді поборувані з конкуренційної завити, з огляду на публичну безпечність, з релігійної нетерпимости, але рідко гнетені з національних причин. З конституцією повстають язові питання. В Австрії різні національності поборюють ся взаємно з найбільшим огірченєм; одначе головні нації є на стільки рівні між собою, що жадна не може прийти до єдиновластя; Німці і Чехи старають ся поневолити одні других, Поляки гнетуть Українців, між Німцями, Словінцями й Італійцями йде та сама боротьба. В Угорщині з невмолимою консеквенцією угнетаєть ся все-немадярське. В старій Туреччині ведено релігійні боротьби, а між не-турецькими народами, які опирали ся на самостійні, політично свободні держави поза Туреччиною (Греки і Болгари), йшла національна боротьба; одначе аж з установленем нової турецької конституційної держави чуємо про “османську націю”, якої супремация має бути признана, в разі потреби під примусом. Та сама поява виступає в Росії по заведеню конституції, і то з незвичайною безоглядністю, що мабуть стоїть в звязку з культурним ступнем краю. І давнійше часто переслідували Жидів, але з економічних причин, до чого долучала ся релігійна антипатія. Тверду руку чули на собі Поляки, бо польські повстаня показали, що з тої сторони може грозити небезпека. Та національні переслідування розпочали ся властиво аж

з установленем російської конституційної держави. Витискаєть ся Жидів; переводить ся закони, які мають за ціль запевнити російському елементу перевагу у західних губерніях, по часті польських; закони обмежують свободу рухів горожан німецької національності; Фінляндія має стати звичайно російською провінцією. Що-до Фінляндії, то політика, звернена проти її автономії, є, правда, тільки відновленем періоду Бобрікова, однак тоді була се тільки державна акція, а тепер є се народня справа*).

Коли президент міністрів Столипін 20. мая 1910 р. підчас думської дебати про земства в західних губерніях виголосив промову, в якій з натиском зазначив, що “російський державний елемент мусить досягнути перевагу, російська державна ідея мусить стати на міцний ґрунт і оборонити ся перед пляновим нападком Поляків на російську культуру”, вибухла безпরিбірна в історії Думи овація. Два російські єпископи, які брали участь в дебаті, кинули ся до президента міністрів і цілували йому руки*).

Є се типічний примір національної сугестії.

Супроти абсолютизму стоїть та форма репрезентативного устрою, яка вважаєть ся найбільш викінченим типом модерної конституційної держави і яку з меншою або більшою консеквенцією прийняла найбільша частина конституційних держав. Є се парламентаризм, якого властивість полягає в тім, що політичну краску правительства означає більшість палати, — другої палати, коли є їх дві. Між англійським і континентальним парламентаризмом існує все таки певна ріжниця, яка полягає не стільки на зверхній формі конституції, скільки стоїть в звязку з розвитком народів. Англійський парламентаризм повстав шляхом розвитку; на континенті заведено його готовим; англійський є традицією, континентальний догмою. Парламентаризм на континенті переміняєть ся часто в непомилну доктрину, в

*) Сю характеристику російської політики супроти Фінляндії треба на нашу думку віднести до національного поневолення в Росії взагалі. Теза автора, що воно розпочало ся аж з заведенням конституції, видаєть ся нам западно натягнутою. Воно існувало й давніше, тільки перед конституцією була се “державна акція”, а тепер політика національного поневолення стає що-раз більше “народньою справою”, в тім розуміню, що за нею заявляють ся щораз ширші круги російської суспільности. — М. Л.

*) “Neue Preussische (Kreuz-) Zeitung” з 25 мая 1910.

релігію, якої культ виконується строго аж до найменших подробиць. Парляментаризм має свою правовірність і своїх фари́сеїв. Один данський політик оповідає: “Трапилося мені, що один посол поважно твердив, що парляментаризм вимагає, щоб усіх міністрів брати з вибраної народом палати; він думав, що се належить до парляментарної доктрини”. Сей рід політичного фетишизму є доволі загальний. В наших часах люди ставлять ся ворожо до всіх авторитетів, які бачать, почувають себе свободними і не думають, що інші авторитети опановують їх так само міцно як старі, тепер повалені. В доктрини парляментаризму вірять як в катехізм, що їх може й не розуміють. Розумні люди, які перестали вірити в небесні чуда, вірять в чуда народньої суверенности.

Групованя політичних партій відбуваються по різних лініях. Я розрізняю отсі:

1. Групованє з темпераменту: консерватизм (позитивний і неґативний) і прогресизм. Противенство не є тут абсолютне. В поступовій тенденції і в розуміню правильного темпа поступу мислиме безконечне степенуванє. Одначе партійні інтереси вимагають установа певної норми, якої мусять держати ся індивідуальні темпераменти.

2. Соціяльно - теоретичне групуванє: індивідуалізм і колективізм. Індивідуалізм кладе головну вагу на те, що суспільність повинна дати одиниці по змозі як найсвобіднійші умови розвитку, Колективізм зазначає, що діяльність одиниці має значіне тільки своєю корисністю для суспільности. В дійсности є се тільки дві сторони одної й тої самої правди. Та в крайніх формах індивідуалізм уважає суспільність за спосіб, одиницю за ціль; натомість колективізм бачить в суспільности ціль, в одиниці тільки спосіб. І тут, говорячи теоретично, можливо безмежне степенуванє понятя*). В практичній політиці різниця між індивідуалізмом і колективізмом сходиться до певної міри з різницею між лібералізмом і демократизмом. Є се два понятя, в популярнім розуміню майже рівнозначні, одначе в дійсности основно різні. Ліберал ставить свободу як перше домаганє і

*) Синтезу обох сих соціяльно - теоретичних групувань старається дати теорія комуністичного анархізму. — М. Л.

— хоч не має відваги сього признати — є з природної konieczности ворогом рівности, бо рівність можна завести тільки при помочи примусу. Демократ ставить на першій місці рівність і тільки тому бере також свободу, бо “свобода” є гарне слово і як орнамент нічого не коштує. Що-до “братерства”, то можемо його оглядати як декорацію усіх партій.

3. Групуване кругом осіб. Партії групують ся без принципальної програмової різниці кругом певних провідних осіб, як “прогресисти” і “регенератори” в Португалії перед революцією в 1910 р., або партії в модерній Греції, які навіть носять назви від імени своїх провідників: Теотокісти, Ралліїсти і т. д. Можна би сумнівати ся, чи групуване кругом осіб треба вважати самостійною лінією партійного поділу. Одначе показується, що скрізь, де одна партія групується кругом особи, інші партії йдуть за її приміром. В Греції групуване кругом осіб є без сумніву найзамітнішою лінією партійного поділу.

4. Групуване відповідно до професійних інтересів: аграрна партія, робітницька партія і т. д.

Крім того на творення партій впливають національні, релігійні і конституційно - теоретичні ідеї. Звичайно грають вони тільки роль побічних мотивів, одначе се не значить, що вони мусять виступати тільки з незначною силою. Їх може ся чи та партія класти на першій місці, одначе взагалі не можна їх уважати лініями партійного поділу, бо хоч одна з політичних партій держави ставить собі за головну ціль інтереси якої конфесії (центр в Німеччині), або національну справу (ірландські націоналісти), або заведення іншої ніж існуюча державної форми (монархісти в Франції, республіканці в Іспанії) то ті особливі мотиви не є з правила — хиба тільки серед переминаючих критичних відносин — міродатні для політики інших партій. Одначе є й виїмки. В Австрії національність є безперечно лінією поділу на групи; в Туреччині партії є передовсім релігійні й національні. Де держава обнімає тільки одну, або хочби тільки одну рішачу націю, там національний мотив у партій є рівнозначний з патріотизмом, а патріотизм може тільки тоді стати дійсною лінією поділу, коли проявляється сильний антипатріотичний напрям. Також расові питання можуть відгравати роль побічних мотивів: прим. муринаське питання в Злучених Державах

Північної Америки. Такий рух як антисемітизм містить у собі як расові, так і релігійні й економічні елементи, при чім останні звичайно рішають.

Ріжниці в маєткових відносинах, просьвіті і т. д. не дають в теперішніх часах підстави для творення партій, одначе сї відносини впливають тут инакшим способом. Маючі кляси мають наклін бояти ся всяких змін існуючих відносин, отже з природи річи прилучують ся до консерватизму і додають йому до темпераментового елементу материяльний. Люди з певною просьвітою проявляють природний наклін класти натиск на право одиниці і тому творять ядро лібералізму. Велику масу, яка не має ані власности ані особливої просьвіти, її практичні жителі відносини заставляють бажати змін, отже вона стає прогресистична, бо всі зміни, яких домагаєть ся, вважає рівночасно поліпшеннями; а що вона може впливати тільки масою, що стає рівночасно колективістична, отже демократична. Таким чином стає вона противницею як консерватизму так і лібералізму.

Політичні партії повстають звичайно через схрещене таких двох або більше ліній поділу, евентуально при участі наведених побічних мотивів. Економічний елемент ("інтерес професії") знаходить ся в політичних партіях все і всюди. Також темпераментовий елемент є такий людський, що трудно, щоб його не до ставало в якійсь партії. Істноване соціально - теоретичного елементу не є таке безумовне; при тім сей елемент аж в модерних часах набрав такого значіння, що можна його вважати за властиву лінію поділу. Особистий елемент проявляєть ся в тій мірі, в якій провідники партій мають здібність сугґестіонувати масу.

В Німеччині творять консерватисти головно консервативну партію великих аграріїв, а центр консервативну партію, в якій релігійний мотив такий сильний, що під її прапором збирають ся різні соціально-теоретичні і професійні інтереси. Національні ліберали є умірковано прогресистична, умірковано індивідуалістична партія, яка з економічного становища заступає по части інтереси промислу. Вільнодумні фракції творять прогресистичну партію, яка заступає інтереси торгівлі, ремесла, промислу, а також свободних професій; її соціально-теоретичне

становище є з природи ліберальне, одначе остає під впливом демократичної сугестії, яка наслідком зносин з соціальною демократією стала особливо сильна. Соціальна демократія в Німеччині як у цілім світі є в першій і в останній мірі професійна партія; є се прогресистична, демократична робітницька партія.

В своїй політиці внутрі держави партії стоять упроти себе як самостійні держави: або в союзі або на воєнній стопі. Хоч не можуть поборювати себе мечем, одначе в праві більшости мають вони конституційно правосильну, отже все певну зброю. Доки партія або союз партій (“бльок”) може вдержати ся в більшости, доти панує всевладно. В державі, де вибрана народом палата не має ніякої противаги, ані в зложеній на інших основах першій палаті, ані в праві veto голови держави, пановане більшости не знає інших границь крім моральної границі, яка опираєть ся на певних *imponderabilia* публічної думки. Та сей чинник не може нічого змінити в факті, що кожде безперечне пановане більшости означає тиранію більшости, бо в природі кожної маси лежить надуживати власть, яку має в руках. Більшість тим безогляднійше використовує свою власть, бо знає, що її саму будуть тиранізувати, як тільки перестане бути більшістю. Безборонні меншости мають тільки ту потіху, що колись, як часи змінять ся, вони здобудуть перевагу і зможуть відплатити ся. Хто сьогодні є ковалом, завтра може бути молотом і навпаки. Сей принцип бруталного партийного егоїзму панує все, чи конституція є строго парляментарна чи ні, себто чи правительство по закону мусить бути згідне з вибраною народом палатою чи ні. Все, навіть не в строго парляментарній державі, стоїть більшість проти одної чи більше меншостей. Доки отже правительство згідне з тою більшістю, відносини такі самі як при строго переведенім парляментаризмі. Коли-ж правительство і більшість не є згідні, наступає конфлікт, який може тягнути ся тільки обмежений час. Як би той конфлікт не випав, все таки опісля буде якесь правительство і якась більшість іти руку в руку, щоби давити меншости.

В Франції далекозорі люди все висловляли жаль з приводу того “якобінського духа”, який “в користь одної секти присвоює всі користи влади і з найглибшою погордою дивить ся на

право меншостий”*)). Коли-б така більшість складала ся бодай з найліпших людей нації! Але психольогія мас показала нам, що парлямент складаєть ся не з найліпших, найсовіснійших і найрозумнійших, тільки з таких, що мають найбільшу здібність суггестіонувати маси і найменше скрупулів використовувати ту здібність. До того продовжуване сесії понад розумну міру перешкаджає активним людям професії, промисловцям і хліборобам віддати ся політичній діяльності, яка наслідком того щораз більше попадає в руки професійних політиків.

Розумієть ся, політики дають за свої дієти роботу. Законодатна машина є без упину в руху. “Палаті здавало ся би, що стратила день, коли-б не була кілька годин серед спеки й галасу на засіданю, щоби працювати над якимсь законом. Як коли-б справді політична, чи фінансова область давала материял для безперестанного законодавства, як коли-б розвиток народу вимагав що дня нового управильнюваня!”*). В усіх анкетах, які щороку появляють ся в французьких газетах і журналах про “парляментарну кризу”, зазначають безцільність і безкорисність того вічно працюючого законодатного механізму. Поль-Леруа - Боліє взагалі переконаний, що три чверти утворених парляментом законів справляють суспільности багато більше замішаня і клопотів, ніж служать для підпираня поступу”. Інші кажуть, що найбільш законів, які приняв парлямент, особливо в останніх роках, свідчать про абсолютне незнанє відносин і житєвих обставин народу і є тільки обьявом ревности народніх заступників, щоби всіми способами подобати ся своїм виборцям**). Ле Бон присвячує один розділ своєї праці про “політичну психольогію” розслідови того, що він називає “злочинами законів”.

Богато непотрібних законів коштують гроші. Франція має найбільший державний довг в Європі, над 32 міліярди. Бюджет осягнув висоту пяти міліярдів, а дефіцит виносив в 1909 р 200 міліонів. За десять літ зросли податки о 40 франків від голови***). Зрештою є се відносини, які в меншій або більшій мірі

*) Aynard в “Refue hebdomadaire”.

*) Raymond Poincare в “Revue”.

**) Marcel Prevost в “Revue”.

***) Ferneuil в “Revue politique et parlamentaire”

знаходимо в усіх парламентарних державах. Тай чи можуть збори кількох сот нефахових людей так господарити, щоби доходи і розходи вирівнували ся? Мусять бути переведені програмові точки, хоч-би се і скільки коштувало. Виборці мусять бути вдоволені місцевими вигодами, хоч-би держава при с'їм і страшила. Тай чого журити ся коштами, коли гроший не береть ся з власної кишені? Зрештою пощо є позичка? І чи не має більшість влади наложити нові податки, при чім очевидно старається по змозі перекинути податкові тягарі на “инших”, на ті соціяльні верстви, яких більшість не заступає? Зброєня поїдають величезні суми, але повна недостача якого-небудь ділового прінципу, яка проявляєть ся в законодавстві, коштує певне ще більше. Коли-б так ведено приватне підприємство, воно швидко збанкрутувало би. Держави мають багато жерел, завдяки яким відсувають катастрофу. Та що вона колись мусить прийти, коли державний довг і дефіцит так будуть зростати, як доси, се ясне.

Та ті законодавці мають справжню турецьку віру в свою компетенцію. “Ледви ви нас вибрали, — говорить один з найрозумнійших і найвизначнійших сучасних французьких політиків, Р. Пуанкаре, — ми вважаємо себе дорослими до всіх задач. Нема між нами ні одного, який не вважав би себе за мале втілене цілого краю, який в певних часах і в добрій вірі не думав би, що в н'їм зібрані всі народні сили. Природний розвиток веде нас до погляду, що ми самі маємо в посіданю народню суверенність, що крім нас ніщо не існує, ані правительство, ані сенат, ані адміністрація, ані магістратура”. Се веде до того, що посли не вдоволяють ся видаванем законів і контролею адміністрації, але вмішують ся в компетенцію правительства й управляють по волі езекутивою. Знов у Франції повторяють ся наріканя: “Незамітно дійшли ми до такого знасилуваня духа конституції, що посли правлять, адмініструють, під псевдонімом міністрів займають цілий ряд урядницьких посад, з'єднують у собі різні влади, яких змішане є рівночасно шкідливе для порядку і свободи”*). “Наш парламент присвоїв собі занадто велику перевагу і став всемогучий. Вибраний для видаваня

*) R. Poincare, Questions et Figures politiques, ст. 78.

законів, він адмініструє, нищить міністрів, накидає свою волю урядникам, мішаєть ся до всіх справ, все одно, чи ходить о військо, судівництво, промисл або банки, переступає таким чином свої задачі, а при тім сповняє їх з таким легковажанем інтересів держави і прав горожанина, що можна би думати, що се є побідник, який так визискує завойований край”**).

Що така система мусить вести до парляментарного непотизму, розумієть ся само собою. Посли старають ся помістити своїх рідних і приятелів на добрих посадах і засипають уряди своїми пупілями. Вони “властно домагають ся угоднень, які вважають корисними для своїх виборців, приятелів і їх родин, а рівночасно з благородним обуренем протестують проти угоднень, яких домагають ся їх сусіди***). Ся протекційна господарка вимагає удержування і твореня цілого ряду менше або більше злишніх урядницьких посад якими можуть розпоряджати послы. В 1906 р. число урядників досягло цифри 702.596, а в 1909 р. зросло до цифри 757,678, коли Англія при майже однаковім населеню має що найбільше 305,530 урядників, а Німеччина при двічі таким населеню тільки 714,860 урядників****).

А чому-ж не мали би послы думати про самих себе, коли вони мають силу виєднувати всякі угоднення для приятелів і знайомих? 22. падолиста 1906 р., в часі, коли була мова тільки про ощадність, підвисшили послы свої дієти з 9.000 на 15.000 франків річно й обтяжили тим державну касу новою позицією видатків в сумі шести міліонів. Підвисшене ухвалено, як писав “Journal des Debats”, “стоячи, в пяти мінутах, серед добре обчисленого гамору на початку засідання, без попереднього поставлення на денний порядок, без реферату, без дискусії, в дискретній темряві, яка більше була-б до лиця вломникам ніж заступникам великої демократії”. Виборці, не сподіваючи ся нічого, були поставлені перед *fait accompli* і пімстили ся, називаючи послів “Quinze Mille”.

Пуанкаре дав нам наглядний образ ідейно настроєного чо-

**) “Lettres de Province” в “Le Temps” з дня 1. лютого 1909 р.

***) R. Poincare, Questions et Figures politiques, стор. 503.

****) Fernard Faure в “Revue politique et parlamentaire, май 1910.

ловіка, який нехотячи попадає в те середовище*). Сей чесний горожанин є нотарем в провінціяльнім місті; на зазив приятелів виставляє він свою кандидатуру при виборах до парламента. Зараз проявляєть ся в нього голова виборчого комітету партії. Кандидат не хоче нічого знати про комітет, одначе його гість переконує його, що без комітету він не може зблизити ся до виборців. За те, що комітет його підіпре, мусить обіцяти залізницю, гарнізон в обох головних місцевостях свого виборчого округу, а крім того ряд реформ, про які сам голова комітету каже, що вони трохи химерні, але коли він не обіцяє, зробить се його противник і тоді комітет муситиме того підперти. Кандидат каже, що предложена йому програма є занадто загальна, занадто многозначна; йому відповідають, що се власне добре, бо будуть надії серед виборців. В кінці він годить ся на все й виходить послом, продає свій нотаріят і переносить ся з сімєю до Парижа. Тут мусить вступити до одної з груп. Групи ріжняться між собою не програмами, говорять йому, але є одинацять міністерств і на випадок кризи мусять групи бути на своїм місци, щоби всі дістали своє заступництво. Нового посла гніває влізливість виборців, які вічно домагають ся субвенцій і відзначень, але боїть ся відмовити їм і стає, як його товариші, агентом свого виборчого округу. Рано аптішамбрує по міністерствах, по полудни ходить до парламенту, дістаєть ся до комісії, визначаєть ся як бесідник і при найближшій міністерській кризі дістає запрошене вступити до кабінету. Предкладають йому міністерство маринарки, хоч він ніколи й ногою не був на кораблі; а коли він відмовив ся, дістає міністерство публичних робіт. Вечером збирають ся нові міністри, щоб уложити заяву правительства. Та всі міністри вважають себе делегатами своїх груп і старають ся уникати всего, що тим могло би не подобати ся і що могло би пошкодити єдності кабінету. В кінці се вдаєть ся. Коли новий міністер появляєть ся перший раз в своїм міністерстві, застає двайцять молодих людей, які всі хочуть бути шефами в його кабінеті і мають горячі припоручення від приятелів, знайомих або впливових виборців. За при-

*) "Revue Bleue", цитовано на основі "Frankfurter Zeitung" з цвѣтня 1910 року.

міром своїх товаришів мусить новий міністер заіменувати одного директора, одного піддиректора, одного шефа, одного підшефа, одного помічного шефа і п'ятьнацятьох атташе. Потім приходять послы, також опозиційні. Поручають особи, корпорації, товариства і грозять інтерпеляціями на випадок несповнення їх бажань. Новий міністер пробує в своїм ресорті знести кілька зайвих урядницьких посад. Та зараз сиплють ся протести. Послы, сенатори, генеральні радники, бурмістри, ціле населенє вважає Францію пропащою, коли б він зніс хоч-би одну посаду дозорця доріг. Домагають ся від нього одних урядників авансувати, других поминати; предкладають йому лісту людей, яких має іменувати, і другу лісту людей, яких як підозрілих не має іменувати. Головним занятєм міністерської ради є все обговорюване парляментарного положеня: як маєть ся ту інтерпеляцію ударемнити, а на ту відповісти; хто має внести денний порядок довіря і як він має звучати; як змінити законопроект або внесене так зручно, щоб мати для нього більшість. Найважніші питання оцінюють ся все тільки з парляментарного становища, отже з становища найхиткїйшого з усіх. При тім губить ся єдність політики, окремі міністри старають ся на власну руку здобути для себе популярність і працюють по-тайки один проти другого і проти президента. Так паде міністерство, і ексміністер, вилічений від ряду ілюзій, вертає на посольське крісло, а при кінці каденції зрікаєть ся дальшої чести заступати в палаті своїх виборців.

Пуанкаре, який перед написанєм сеї історії був більше як двацять літ парляментаристом і чотири рази міністром, мусить докладно знати ті відносини. І коли деякі вдумливі натури при кінці каденції, вилічені з ілюзій, складають мандат, своє рішенє справді мотивують причинами, які до слова сходять ся з малою історією, яку оповідає Пуанкаре.

Все опановує що-раз більше політика. Щораз більші області публичного життя втягаєть ся в ту скоррумповану атмосферу, де панують тільки “політичні” й “парляментарні” огляди, а ніхто не оглядаєть ся на річевість, пригожість, правність. Від часу до часу розбурхає край якась велика скандалічна афера, одначе швидко її забувають, і все йде знов по старому, а розклад держави й суспільности поступає що-раз далі.

Відносини в Португалії, які довели до упадку монархії, т. зв. “ротацийну систему”, представляє “Frankfurter Zeitung” (ч. 95 з 1907 р.) ось-як: “Обі великі політичні партії, які від 1893 р. черчують ся в правління, прогресисти або ліберали і регенератори або консерватисти, не заступали ніяких принципів, тільки чисті групи інтересів, зложені з людей, які в пошукуванні за концесіями і привілеями знайшли політиків, що їх розуміли. Політики знов, діставши ся до керми правління, вміли дбати за себе й за своїх клієнтів. Спеціальний кореспондент “Times-a”, який недавно досліджував відносини в Португалії, подає для приміру, що один особливо щасливий політик займав не менше як одинацять урядів, які давали добрі доходи і ніякої роботи; інший знаходив ся на лісті робітників, зайнятих при державній роботі, і таким чином до інших своїх доходів додав скромний заробіток робітника; дочки одного з членів кабінету дістали посади з річним доходом по 2.400 марок в цілому уряді для переглядання пакунків подорожуючих жінок, де розуміється ніколи не потребували показувати ся. Було се вічне господарство рабованя, натягання й довгів. Тягарі державних фінансів падали переважно на слабі плечі, але збільшене податків не могло додержати кроку збільшенню довгів. Між обома партіями панувала повна згода про те, що держава є жолобом, з якого може доволі їсти, хто в даній хвилі при ній стоїть. Як чемні люди держали ся ті, що мали правління, правила, що один другому не повинен на все забирати місця, і коли одні вже наситили ся, їх кабінет уступав, не наслідком голосовання парламенту, в яким він опинив ся в меншості, тільки наслідком закулісової умови з противною партією. Тоді телеграми доносили, що кабінет стратив популярність і мусить уступити. Відбували ся нові вибори, які так само, як в сусідній Еспанії, давали подавляючу більшість для нового правительства, яке вже заздалегідь перевело поділ теплих місць між приятелів і противників”.

В різних парламентарних краях виступає корупція в різних формах, одначе її основні риси скрізь однакові. Бувший міністер Назі в Італії був засуджений за дефравдації й надужитє власти; одначе його процес вияснив, що афера Назі не є відокремленою появою, тільки системою. Його сицилійські ви-

борці вибирали його далі демонстративно послом, хоч він як засуджений не міг бути членом палати. Тай чому не мали вони показати вдячності для свого заступника? Адже він уживав тільки звичайної методи, а при тім добре дбав за приватні інтєреси свого виборчого округа.

Америка, се край гігантських розмірів. Парляментарна корупція приняла там відповідні форми. Дві великі партії змонопольізували всю політику, і кожда з них ликує, як над головою противника загремить новий величезний скандал. А до ликовання обом партіям ніколи не бракує нагоди. Звичайні форми парляментарної корупції, підкуп і надужитє урядової власти на свою користь означаєть ся тут окремим технічним висловом “graft”. В правліню міст, окремих держав і цілої унії скрізь зустрічаєть ся “graft” і він до краю здискредитував слово “політик”. “Політик — пише англійський посол в Вашингтоні Bryce*) — означає лайку, не тільки між “зніжнілими фільософами” з Colleges Нової Англії, але між ліпшими горожанами цілої унії. Один американський політик сформулував в 1832 р. ославлену політичну доктрину: “Побідникови належить ся добича”. Як та доктрина виглядає в практиці, представляє Bryce: “Ніхто не думає, щоб заслуга мала щось спільного з авансом, ані не вірить в подану причину іменования. Політика стала штукаю такого розділювання пенсій, щоби запевнити собі по змозі як найбільше підперте приятелів і при тім по змозі як найменше образити противників. З сею штукаю мусіли погодити ся розумні люди, її мусіли мати на увазі президенти і міністри, дбаючи про дійсне добро краю”**). І виборців і адміністрацію тероризують політичні “машини” і їх провідники “boss-и”. Міський “boss”, як каже Bryce, “є часто чужого походження й низького роду, виріс в атмосфері суспільних шумовин, понятя чести й чесности є для нього так само чужі як ідеї валюти і податкових питань, політики є тільки способом до здобування й роздавання урядів”. Безличний коррупційний режім Tamany-Hall в Нью Йорку загально відомий; але се зовсім не виїмковий випадок. Іноді “boss” іде до вязниці, але се зовсім не виключає можливости, що він, вийшовши звідти на свободу, може відзискати

*) American Commonwealth, II., ст. 400.

**) Там-же, ст. 488.

свій вплив*). “Boss-om” в Tamany Hall був довгий час С. Коли в кінці публичній думці вдалося заставити його піти добровільно на вигнане, вважали це великою моральною перемогою. За якийсь час вернув він на хвилю до Нью-Йорку, і тут видали в його честь бенкет, в якому взяли участь майже всі провідники демократичної партії**).

Ще в 1885 р. Анатоль Леруа-Боліє представляв ясно й різко відворотну сторону демократії:

“Чим більше розширяється круг, з якого рекрутують політики й урядники, тим більше обмежується їх інтелектуальний рівень. Що-до моралі те погіршене правительственного персоналу стає ще більше. Замість ставати що-раз чистішою, політика на ново проявляє змагане коррумпувати, понижувати, плямити руки, які в ній беруть участь, і людей, які з неї живуть. Боротьба стала занадто груба й нечиста, щоб її насильства і штучки не опротивіли найчеснішим і найпростішим натурам. Політика стає що-раз більше ремеслом, за яке хапаються ті, що не можуть дати собі ради ніде инде, або авантюристи, які хочуть швидко зробити щасте. Є се промисл, в якому для досягнення успіхів треба не стільки інтелігенції і знання, скільки інтриги і сьмілости. Тому в деяких державах політика стала вже одною з найбільш ославлених карієр. Для найбільшого числа тих, що займаються політикою, не є вона нічим иншим, тільки штука робити інтереси коштом суспільности: Один бистроумний письменник (Molinari: *L'Evolution politique et la Revolution*, 1884) завважив, що партії є спілками для експльоатації, яким нація мусить дати провід держави. Се правда, і чим ширший круг політичного життя, тим низша верства, з якої рекрутується персонал партій, і тим безсоромніший визиск, який вони управляють.

“З розширенням виборчого права і заливом політичної арени демократією Європі грозить небезпека, що повторить ся найбільша частина тих надужит, про які лібералізм думав, що на всіх усунув. Під покришкою демократії і свободи готові віджити найгірші хиби старого режиму, протекційна господарка, не-

*) Такий випадок поданий в “Hamburger Nachrichten” з 29. червня 1910 р. в листі з Нью-Йорку.

**) Кореспонденція в “Berliner Tagblatt” з 29. жовтня 1909 р.

потизм, підкупність, біржева лихва, офіційальне жебрацтво, рабоване державного маєтку, продаж урядів і привілеїв, коротко кажучи, ціла огидна система абсолютних монархій. Вся ріжниця в тім, що надужитя годують тепер не антишамбруючих аристократів, тільки заспокоюють жажду плебеїв і насичують любимців народу”*)

Парляментаризм опирається на голосах виборців. Отже всі партії стараються здобути собі як найбільше голосів. Коли легальні способи не вистають, уживається нелегальних, які можна зібрати в дві категорії: ошуканство і насильство. До першої категорії належить явище, яке Тард називає “системою соціального рабунку” (*brigandage social*). Люди, які в приватнім життю хочуть уходити за чесних, не вважають нічим злим по слугувати під час виборчої кампанії брехнею, перфідією і підступними промовчуваннями, щоб пошкодити противникови; з другої сторони дають виборцям різні гарні обіцянки, яких не думають сповняти і які по частині самі вважають несповненими. До другої категорії можна зачислити різні роди впливання на вибори.

Впливанем на вибори не можуть, як “системою соціального рабунку”, послугувати всі партії, тільки сильно здисципліновані професійні партії і передовсім партії більшості, які підпирає правительство. Французький парляментаризм знає понятє “офіційальних кандидатур”, себто кандидатур, які підпирає правительство через префектів і підпрефектів усіма тими способами приманювання й залякування виборців, якими розпоряджаються ті урядники. Один опозиційний посол, який при кінці каденції в 1910 р. заявив, що не буде більше кандидувати, мотивував своє рішення між ин. тим, що селяни його виборчого округу за те, що голосували на нього, не дістали законних 75 сантимів, які належить тим батькам що їх син одинак служить у війську, та що їм повідбирано всі урядові угодження, а за те примінювано до них всю строгість закону, як тільки котрий з них чим провинився. Перед виборами в 1910 р. Бріян зніс звичай, що міністри обїздили виборчі окру-

*) *Les Mecomptes du Liberalisme*, “*Revue des Deux Mondes*”, май 1885, передруковано в *La Revolution et le Liberalisme*, 1890.

ги, агітуючи за офіційними кандидатами. Та се був тільки єдиний з багатьох способів впливання на вибори, який раз знесе но. Законопроект про запевнене тайности виборів довго вандрував від одної палати до другої. Та щоби показати виборцям добру волю, приняла більшість з великим поспіхом законопроект проти “виборчої корупції”, який в практиці, діткне тільки незвичайно рідкі випадки безпосередного куповання голосів. Палата мала вибір між двома проектами: один, вироблений комісією права голосовання, обнимав також офіційні кандидатури; другий, вироблений сенатом, не розтягав ся на офіційні кандидатури. І вона вибрала той другий.

На Піренейськім півострові і в Балканських державах майже неможливо, щоби правительство при виборах перепало.

В Іспанії роблене виборів відбуваєть ся зовсім публично. На означене правительственного кандидата вживають там неологізму “encasillado”. Один Іспанець пояснив мені се слово так: В бюрах міністерства кожний виборчий округ має свій окремий переділ (“casillo”); імя кандидата, якого вибір бажаний правительству, вкладають в відповідне “casillo” і так кандидат стає “енкассіядо”. Донесене газети, що котрийсь з впливових політиків домагаєть ся стільки і стільки мандатів до палати послів або до сенату для своїх приятелів, нікого не дивує. Коли-ж хто протестує проти сього, то не робить сього з обурення з приводу такої наруги над ідеєю народнього заступництва, тільки тому, бо розділ мандатів не відповідає його бажанням*).

Про відносини в Італії, а саме в південній Італії й Сицилії, дає драстичний образ анонім в “Nuova Antologia”. Римський кореспондент “Frankfurter Zeitung”**), який подає виписки з тої статі, додає що автор (який видно сам заступає один з виборчих округів долішньої Італії) зовсім не пересаджує в представленю фактів. Автор приймає як зовсім samozрозумілу річ, що виборець хоче продати свій голос, очевидно по змозі як найдорожше. В одній громаді на 580 виборців не продало своїх голосів тільки 18, найбогатші і найповажніші горожани. А

*) “Frankfurter Zeitung”, кореспонденция з Мадриту, з датою 30. марта 1910 р.

*) Лист з Риму з липня 1911 р.

щоби їх не підозрівали, що вони дали ся підкупити, здержали ся від голосовання, так, що одинокі справді незалежні голоси не були віддані. Образ стане ще темніший, коли звернути увагу на методи, якими послуگують ся політичні влади для підпирання своїх кандидатів. В найбільшій часті виборчих округів правительство має кандидата, якого має підпирати префект. В до-лішній Італії виразно протиправительственні кандидати виступають тільки в великих містах. Проти опозиційного кандидата має правительство досить способів. Найперше робить конкуренцію його касі, пускаючи в рух гроші. Потім селяни так само як гроші люблять дозвіл на ношене оружя. І справді найбільшу часть тих документів, які зовсім не є такі невинні, роздаєть ся підчас виборів. В кінці успішним способом впливання на вибори є помилуване менших і більших злочинців. Префекти південних провінцій переминують ся кілька тижнів перед днем вибору в головних агітаторів, які під загрозою перенесеня мусять дбати про побіду правительственних кандидатів. На основі виборчого закона голосоване є тайне, одначе невичерпана винахідчивість південних Італійців кпить собі з усіх постанов про охорону тайности виборів. Коли Люццаті і Джоліті повносили проекти, в яких видумано нові складані системи для охорони тайности виборів, кілька днів по оголошеню тих проєктів обговорювали вже в парламенті різні способи, як означувати карти голосовання, щоб їх можна було пізнати.

В Угорщині перед виборами в 1910 р. мали не-мадярські національності тільки 23 заступників. При останніх виборах зредуковано те число на 7, коли тимчасом Мадяри, які творять меншу половину (45.5%) населеня, здобули 347 мандатів. Мимо особливости угорського виборчого закона сей вислід виборів викликав загальне здивоване. "Times" приніс з Відня під датою 10. червня отсю телеграму: "Угорський президент міністрів, гр. Куен Гедерварі, заявляє сььогодні в "Budapesti Hirlap", що всі донесеня про уживане війська в користь правительственних кандидатів при останніх загальних виборах абсолютно неоправдані, бо військо мало тільки за задачу вдержане порядку та охорону житя і власности. Натомість в "Neue Freie Presse" і "Reichpost" шотляндський публіцист Mr. Steton Watson, який в день виборів був в Szakoleza в комітаті Nyitra, містить з своїм

підписом заяву, з якої виходить, що ціле місто було окружене військовим кордоном, який нікого не пускав крім прихильників правительственного кандидата, та що 4.000 Словаків, між ними багато соток виборців, замкнено кордоном на вільній площі за містом. Богато соток словацьких виборців, яких в кінці впустили до міста, мусіли дві години на сонці стояти між двома рядами війська, а потім жандарми їх розігнали, не давши їм спростоги віддати свої карти голосовання. З огляду на огірчене, яке повстало наслідком всего того, словацький кандидат зняв свою кандидатуру, щоб запобігти проливу крові.” Проф. Йорґа в згадуваній уже брошурі “*Les dernieres Elections en Hongrie et les Roumains*” наводить такі самі, в подробности ще гірші епізоди з виборчих округів, де виступали румунські кандидати. В “*Times*” з 23. серпня 1910 р. оповідає будапештенський кореспондент: “Донесення про насильства, підкупи, залякування і бійки, яких підчас виборів уживано як зі сторони правительства так і опозиції, мимо заперечень є в головнім правдиві. М. V., один з найвизначнійших представників “національної партії праці”, признав отверто в адресовій дебаті, що при виборах діяли ся надужитя, додаючи: “Не забуваймо, що ми Маляри, та що виборчі надужитя є старою привычкою в нашій історії. Цілі столітя всі малярські партії грішили в сій області”*)

Прусія має явні вибори. Опозиція обвиняє пануючих консервативних великих аграріїв, що вони при виборах впливають на залежних від них економічно виборців. Се факт, що консерватисти за всяку ціну хотять вдержати явні вибори. Підчас нарад над правительственным предложеніем виборчої реформи в 1910 р. заключили вони компроміс з центром, що мають бути заведені вибори тайні, але тільки в звязку з посередніми, так що тільки правибори були-б тайні, а дефінітивні вибори явні. Чи виборці справді є відпорні на всі впливи? Явні вибори обороняли тим, що се не по мужеськи і шкідливо для почуття від-

*) Приміри автора доповнимо “галицькими виборами” в Австрії і виборами в Росії, де опозиційним партиям не вільно ані скликати виборчих зборів ані видавати виборчих відозв, а імена опозиційних кандидатів часто держить ся до останньої хвилі в тайні, бо инакше політичні власти позбавляють їх виборчого права, а то й засуджують на заслани. — М. Л.

повідальности, коли виборці не мають відваги постояти явно за свої переконання. Партия, яка має прихильників головно в економічно незалежних кругах, може мати такі аргументи за дуже дешеву ціну. Та чи для маломіщанина і малоземельного селянина більше по мужеськи голосувати явно проти свого переконання, ніж тайно згідно з своїм переконанєм? Але аргумент мужеськості є суггестивний і тому в політиці є він обіговою монетою. Причини, які наводжено за тайними виборами, видали ся для правительства за мало поважними, бо як сказав державний канцлер, “ціле наше жите складаєть ся з залежностей”. Та чи обставина, що чоловік з природної конечности в багатьох областях є несвобідний, справді служить оправданєм для вдержування штучної несвободи, яку можна знести? Явні вибори мають для правительства ту користність, що в граничних провінціях можна установити, чи урядник не голосував на не-німецьких кандидатів. В січні 1910 р. в німецькім парляменті і пруській палаті послів внесено інтерпеляції з приводу випадку в Катовицях, де попереношувано урядників за те, що при комунальних виборах голосували на польських кандидатів. В пруській палаті послів на інтерпеляцію відповідав сам канцлер, який між ин. заявив: “Одно признаю: Урядник повинен бути тільки тоді обмежений в виконуваню своїх горожанських прав і з окрема в свободі свого виборчого права, коли сього безумовно вимагає інтерес держави. Коли урядник, як се було в Катовицях, голосованєм показує, що він польську політику правительства вважає фалшивою, що не може по своему переконаню її підпирати, що в данім випадку мусить заявити ся за польським кандидатом, то він тим показує, що не надаєть ся на урядника в такім національно спірнім і загроженім місци як Катовиці”. Отже урядник має бути обмежений в виконуваню свого виборчого права в тих випадках, де сього безумовно вимагають інтереси держави. Але хто про се рішає? Кождохасне правительство! Чи-ж не вимагають інтереси держави, щоб урядник не голосував не социяльного демократа? А вільнодумні йдуть при виборах часто з социяльною демократією. Отже чи не можна вважати за противне інтересам держави, щоб урядник голосував на вільнодумного кандидата? Коли раз отворить ся двері самоволі де тоді покласти границю? Слідуюче правительство мати

ме може інше понятє про те, чого безумовно мусить вимагати держава, нїж теперішнє. Сьогодні приписуєть ся урядникам, на яких кандидатів не сьміють голосувати, завтра може припишеть ся їм, на яких кандидатів мусять голосувати. В обох випадках свобода виборів є ілюзорична.

Коли вже абсолютно стояти на становищі, що хто знаходить ся на службі держави, не сьміє своїм голосованєм підпирати політики, яку правительство вважає шкідливою для добра держави, то єдина метода, яка відповідає правному почуттю, була би, законом відобрати всім державним урядникам право голосованя.

В Данії обов'язує тайне голосованє, яке для впливаня на вибори ставить певні границі. Тимчасом при виборах в 1910 р. трапило ся, що один офіцер брав участь в агітації за консервативним кандидатом проти соціального демократа. Міністер війни тодішнього радикального правительства дав йому пізнати, що він, виступаючи проти партії, яка остає в союзі з правительством, виявив недостачу такту, льюальности й дисципліни; міністерство не ставить йому ніяких перешкод в виконуваню його горожанських прав, але вважає за конечне сказати свою думку про спосіб виконуваня ним його прав. Коли справу піднесено в пресі, один радикальний кандидат, державний урядник, оголосив, що в 1898 р. при консервативнім міністерстві одержав подібне упімненє. Тепер почала ся в пресі весела полеміка, в якій органи правиці твердили, що справа з 1910 р. підходить під понятє впливаня на вибори, але справа з 1898 р. ні, а радикальні й соціально - демократичні газети — навпаки. Правда є очевидно те, що по всі часи кожда політична партія, яка є при кермі, допускаєть ся всіх тих надужить, яких взагалі можливо допускати ся, не викликаючи занадто однодушного протесту публичної думки. В багатім репертуарі політичних надужить впливанє на вибори є випадково точкою, на якій публична опінія в Данії є доволі вразлива.

Також англійський парламентаризм наших днів не мало ріжнить ся від того, яким був хоч-би перед половиною столітя. Одначе розвиток не йде там рівнобіжно з континентальним, хоч між континентальним і англійським парламентаризмом є очевидно взаїмні впливи. Англійська конституція в своїй історич-

ній формациї від середніх віків до наших часів не виказує в ній-якій точці рішучого розриву з минулістю. Її все отворені рами дозволяють їй поступенно змінити ся, так що вона до певної міри все таки може додержувати кроку потребам розвитку. Англійське народне правління знаходить ся в постійнім органічнім розвитку.

Sidney Low в своїй праці “The Governance of England” дав наглядний образ найновішої фази парламентарної історії Англії. Він виказує, як правительство в регуляміні палати має способи, щоб не допустити до внесення приватних законопроектів і замкнути опозиції уста. В 1893 р. один законопроект незвичайного значіння, повний спірних подробиць, перейшов через “closure by compartment” по бажанням правительства, а саме так, що було просто немислимо, щоб усі члени більшості, не говорячи вже про опозицію, бодай бачили перед тим той проект; більше як дві третини його параграфів не були навіть передискутовані в комісії. Палата взагалі “майже перестала бути законодавною палатою; є се механізм до дискутованя над законопроектами міністрів і тільки один з різних інструментів, при яких помочи відбуваєть ся нині політична дискусія”. Не багато ліпше становище займають члени міністерияльної більшості палати послів; міністри не питають їх о раду, вони не бачать предложень, аж як ті вийдуть з друкарні, а коли їх дістануть у руки, знають, що від них ждуть, щоб вони їх підперли своїми голосами. Палата послів не контролює вже також виконуючої власти, а навпаки виконуюча власть контролює палату послів. В модерній практиці майже не було випадку, щоб кабінет упав через свою адміністраційну діяльність. Дійсною гарантією проти занадто великих надужить міністерияльної власти є публична думка, яка була-б майже так само успішна й без співучасті палати послів. Право парламенту звертати увагу на надужитя і домагатися усунення їх обмежає в великій мірі та обставина, що до президента належить рішення, чи допустити інтерпеляцію, та що міністер, коли інтерпеляція для нього не вигідна, може, покликуючи ся на інтереси держави, або й без подання причин, оставити її без відповіді.

Коли до “роблення виборів” на континенті політична мораль Англіїців відносить ся з відразою, англійський кабінет, коли йо

му подобається, може виключно з партійних причин зарядити парляментарні вибори, що в дійсності також є надужитим інституції народного правління. Розв'язанем парляменту можна погрозити, коли міністерияльна більшість палати послів занадто нездисциплінована, або коли опозиція робить за багато обструкції. Для кожного члена палати послів нові вибори означають боротьбу, грошеві видатки і небезпеку втрати мандату. Також членів опозиції не манить апель до народу; партія може на сім і зискати, але вони самі мають до зискання дуже мало, а за те багато праці й великі видатки ждуть їх певне. І тому загроженем нових виборів міністерству часто вдається здавити невдоволене у власних рядах та охолодити запал противників.

Сьвідомість тої зміни положення англійської палати послів знаходила часто вислів у політиків. Льорд Сельсбері в своїй промові в Едінбурзі 30. жовтня 1894 р. сказав: “В палаті послів, як я її тямлю, настали величезні зміни, і тої розвиток відбувається ще й тепер. Ми дійшли до того, що дискусія над якимсь зарядженем в кабінеті ще можлива, але дискусія з якоюсь успішною чи корисною цілю в палаті послів стане швидко неможливістю”. Десять літ пізнійше сказав Lawson Walton в палаті послів: “Конституція дізнала поважної зміни. Вона перестала бути правительством через парлямент і стала правительством через кабінет. А говорять, що розвиток пішов ще далі та що маємо правительство через міністра-премієра в кабінеті, що не ріжнить ся від автократий, в які виродили ся демократії минувшости.” Натомість льорд Hugh Cecil, син льорда Сельсбері, виславлював ті зміни: “Яка причина, що ніхто поза сими мурами не журить ся справами членів парляменту? Бо панує глибоко вкорінене почуте, що палата є інституцією, яка перестала мати багато авторитету або багато репутації, та що для краю є се річ малої ваги, коли ліпша інституція, кабінет, нарушає права гіршої.” Бернард Голлянд додає, що такої мови не чули в народнім домі в Вестмінстері від часів Кароля I. Палата послів знаходить ся на шляху стати зборами, яких задачею було-б реєстроване заряджень тайного комітету.

Де панує загальне виборче право, там парлямент повинен би властиво давати чисельно докладний образ політичних напрямів серед населеня. Але той образ фалшується найперше

впливанем на вибори. До того треба додати, що всякий поділ округів з переміною відносин серед населення стає застарілій, що — як учить досвід — все має той наслідок, що більшість здобуває більше мандатів, ніж се їй належало ся би на основі числа її виборців. І зі становища психології маси є се самозрозуміле, що більшість все, доки тільки може, опираєть ся ревізії поділу виборчих округів, при якій сама понесла би втрати. Що в Франції більшість палати послів від 1875 р. ніколи не відповідала більшості виборців, доказано статистично. В 1906 р. вибрані послы одержали разом 5,209,606 голосів, коло 6,383,852 відданих голосів мусіло остати без ніякої репрезентації.. В Бельгії, де заведено пропорціональну систему, партії меншости нарікають, що та система в руках більшости стала знарядом шкодження меншостям. Тут видно, що навіть при пропорціональній методі, яка мала бути palladium проти всіх несправедливостей панівання більшости, можливі надужитя. І пануючі партії з певністю первісного інстинкту знаходити муть шляхи, щоб ті надужитя сповняти з найбільшим успіхом. Всі проби поліпшень мусять, здаєть ся, розбивати ся о факт, що парламент є масою, якої окремі члени кождий для себе заступають ще більші і з ще ріжнороднійших елементів зложені маси. Політик стоїть перед нами як конкретний вислів морали маси. А постійно не можна принципіально (хоч не признаючи ся до сього) ставить силу перед правом в інтересі партії, щоб се не довело до примінення того самого принципу в випадках, де панує особистий інтерес.

Через сей розвиток повстає пропасть між населенем і його заступниками. “Тільки глухі і сліпі не знають правдивих почувань публичної думки супроти членів парламенту, — читаємо в згадуванім вже листі з провінції в “Le Temps” з 1. лютого 1909 р. — Коли помічення, які я зазначив в сій серії листів, вірні (скільки читачів писало мені, що я остав позаду правди!), то чи не правда, що послы в наших провінциях втратили моральний авторітет, звязаний з їх становищем? Чи не правда, що коли вони в департаментах, в аррондісментах виконують узурповану власть і заздрісно її оберігають, то се тому, що їх опанував дух інтересу і закамінив їх серця? Так, парламентаристи розділяють справедливість і ласку і тому кланяють ся

їм і боять ся їх. Але ніхто їх не любить і всі бажають собі їх упадку. Хто буде сьому дивувати ся? Вони тільки тому сфалшували парламентаризм, щоб лекше могли піддати жите горожан свому егоїзмови, тільки тим способом правили, що будили злі інстинкти, роздували жадобу. І довели до того, що мимо законів зі знаменем поступу й рівности, які республіка вщепила в обичаї, нація почуваєть ся розчарованою.”.

Серед таких відносин не дивно, що маса виборців не віддає своїх голосів. Чи не все одно, хто буде надуживати правління? Прихильники принципу виборчого обов'язку не мають повного розуміння невідданих голосів як міри віддалення між народом і народніми заступниками. Коли процент невідданих голосів з кожними виборами зростає, то се наглядно показує, що в народі ширить ся почуте упадку парламентаризму. Се повинно заставити політиків до поважного міркування. Віддане чистих карт голосовання вимагає ясности становища, якої багато виборців певне не має.

В парламентарно розвинених краях взаємність між виборцями й народнім заступництвом що-раз більше заводить. Партії з часом підпадають очевидно змінам, але се відбуваєть ся в темпі, яке не додержує кроку соціяльним пересуненням. При тім тягнеть ся далі з собою різні зайві останки давнішого соціяльного становища партій. Приймім прим., що в якімсь краю повстала одна партія з консерватизмом, індивідуалізмом і торговельними інтересами і друга прогресистична, демократична і аграрна. Якийсь час обі ті партії зможуть вдержати свої виборчі округи з торговельниками чи аграріями. Та коли серед класи торговельників настане зміна в напрямі від консерватизму або від лібералізму або від обох, коли аграрії перестануть рівночасно бути прогресистичні і демократичні, що тоді? Чи тем пераментова, або соціяльно - теоретична або професійна спільність має тоді творити далі основу тих партій? В кождім разі ясно річ, що таке нагромаджене ріжнородних поглядів і інтересів, яке повстало серед певних історичних відносин, не може істнувати на віки. Виборці одної партії розпадуть ся, з партійних фрагментів з різних сторін утворять ся нові групи. Та сей природний розвиток припізнюють і ускладнюють традиції, сугестія догм, в кінці виборчі комітети, “boss-и” і т. п. інституції,

які втискають ся між виборців і народніх заступників і проявляють в обі сторони свій тиранізуючий вплив. Всілякі неправильні впливи спричиняють, що партійні відносини серед виборців не можуть змінити ся відповідно до ліній, по яких іде природний розвиток. Що з того, що тисячі незорганізованих виборців звязують з торговельними інтересами прогресизм і лібералізм, коли нема прогресистично-ліберальної торговельної партії, і політики не хочуть такої партії? Інтересовані виборці мусять зректи ся одної або двох з області своїх інтересів, щоби знайти шуфляду, в якій з бідною можуть змістити ся. Політики переводять свої партійні переміни, розломи і союзи з огляду на власну тактику і на те, що для них самих корисне в їх змаганнях до вдержання мандатів, а не щоб відповісти потребі творення нових партій або відновлення суспільних поглядів, яка повстає серед виборців шляхом природного розвитку. Іноді політики навіть не завважають тих тенденцій у своїх виборців. Вони далі ведуть ту саму боротьбу о завмерлі догми, бо се їх ремесло, і тому, бо виборці не мають способів, щоби свої бажання здійснити на перекір політикам. Крім того велика, може найбільша частина виборців не бачить ясно, що політика, яку вони двацять або трицять літ витали окликами, не може вже їм давати реальностей; давні сугестії мають ще свій вплив, давні фрази є сурмами, на яких голос беть ся серце старих ветеранів. Та коли в салях засідань парламентів привиди танцюють свої танці мерців, дійсні боротьби, боротьби, які мають значіне для суспільности, переносять ся на інші арени, творять ся нові центри сили поза парламентарною політикою.

Проти парламентаризму підняв ся синдикалізм, революційний рух, якого центром є французська "генеральна конференція праці" ("Confederation Generale du Travail" — "C. G. T."). На місце парламентарної акції ставить синдикалізм "безпосередню акцію" (через страйки, акти насильства, саботаж і т. п.), на місце тиранії політиків революційну тиранію. На синдикалістичних зборах кплять і насьміхають ся з парламенту, як колись прихильники народньої влади кпили і насьміхали ся з абсолютистичного режиму; тут перший раз основно зломано сугестію парламентаризму.

"Революційний синдикалізм — пише французький профе-

сор Г. Бльондель*) — вірить в високу вартість професійної спілки. Вона є конечним вислідом історичного розвитку людськості, має оправдане істновання в механізмі продукції, групує рівні інтереси. Є се триумф природних інстинктів чоловіка. Всі інші спілки слабі мов скло в порівнянню з професійною спілкою. Є се льогічне закінчене змагань тих, що хотять покласти кінець визискови чоловіка чоловіком. Професійна спілка обнимає без огляду на політичні і релігійні переконання всіх визискуваних; вона веде до багато висшого ідеалу як ідеал буржуазної держави, в якій, мовляв, свобода кожної одиниці обмежена свободою кожної іншої одиниці. Що ся програма не доволі означена, до сього не треба прикладати великої вартости. Синдикалісти є віруючі люди. Вони мають свої власні догми; їх догмою є необмежене довіре в висшу мудрість робітників. В день революції, говорить один з них, все прийде в порядок. Як тільки робітники опанують способи продукції, опруть фабрикацію на нових основах, будуть більше продукувати і менше працювати. Селяни вимінювати-муть свої продукти за оброблені продукти міст, можливість уживання стане більша. Настане золотий вік! Як сей ідеал буде здійснений? Тільки через загальне повстанє! І справді революційний синдикалізм являється тільки філософією повстаня.”

З 900,000 осіб, які були в 1909 р. зорганізовані в професійних спілках і творили тільки десяту часть французького робітництва, належало ледви 300,000, отже коло третини, зорганізованих в 2,500 спілках, до революційної С. Г. Т. Решта які творили 3.000 спілок, стояли осторонь. В самій С. Г. Т. ледви яких 100.000 признають революційну програму. “Так показуєть ся, — виводить проф. Г. Бльондель, — як се часто буває в робітницькім руху усіх країв, що криклива меншість приписує собі право говорити в імени всего робітництва”*)).

Та коли небезпека й не грозить так безпосередно, як иноді можна би бояти ся, то вона все таки існує. Один з провідни-

*) Цитовано на основі “Koelnische Zeitung” з кінця мая 1909.

*) Для характеристики синдикалізму автор вибрав цитату, яка кількома загальними фразами тенденційно вульґаризує його. Синдикалізм треба трактувати в історичнім звязку з соціальними теоріями й рухами, які, почавши з кінця XVIII. ст., опирають ся на народніх масах. — М. Л.

ків синдикалістів дозволив собі одного вечера напустити на Париж темноту, щоб дати горожанам пробу своєї сили. Чим більше тратить кредит парляментаризм, тим більше зростатиме синдикалізм, а синдикалізм, се незаслонена, брутальна клясова боротьба. Він на стільки визволив ся з усіх традиційних суспільних понять, що може бути чесний. Його критика існуючих відносин є до певної міри оправдана і повинна би заставити буржуазну суспільність призадумати ся. Се одначе нічого не змінє в факті, що позитивна будова синдикалізму є так само наївна, як його здійснене було би шкідливе для розвитку. Синдикалізм хоче тільки одного: знищити капіталізм і оперту на капіталізмі державу, не дбаючи про те, що рівночасно в меншій або більшій мірі загинула би культура. Парляментаризм показав, що не є здібний полагодити одну з найважніших сучасних задач, управильнене відношення між капіталом і працею. Отже синдикалізм бере ту справу в свої руки і стараєть ся полагодити її з одностороннього пролетарського становища. Приготовляєть ся великий конфлікт між капіталізмом і синдикалізмом, а його кошти мусіти-ме заплатити широка середня верства, якої члени не є ані капіталістами ані пролетаріями, плодюча верства, з якої виходять духові вартости і тим самим рівночасно можливости будучности.

А парляментаристи сидять глухі і сліпі і фабрикують закони на міру партійних догм, з суверенною погордою для всякого річевого знання, не дбаючи, що ті закони коштують і чи вони що варта, коли опирають ся тільки на програмі.

Континентальний парляментаризм веде до деспотизму палати, англійський до деспотизму міністра-премієра. В обох випадках висшість над монархічним деспотизмом полягає в тім, що ті, що мають власть, змінюють ся, і можуть бути без революції повалені публичною думкою, коли вона тільки має відповідну силу.

Тут повстає питанє: Яку роль відграє публична думка, неофіціальна мораль маси, у внутрішній політиці в відносинах, де та знаходить свій вислів в парляментаризмі? Значіне публичної думки є тут, здаєть ся, менше, ніж у міждержавній політиці. Се тому, що маса, яка має реагувати у внутрішній політиці, є сама занадто заінтересована в справі. Як нація, коли хо-

дить о міждержавні відносини, в яких вона сама заінтересована, ніколи не є безстороння так само партія не може бути безстороння у внутрішніх відносинах. А тимчасом майже нема у внутрішній політиці події, в якій не були би як-небудь заінтересовані всі партії. Маса стоїть серед струї, не може стати поза собою самою й оцінювати відносини без пристрасти. Тільки безпартійні можуть до певної міри думати в політичних справах безсторонно, та безпартійних є за мало і вони занадто розкинені, щоби творити публичну думку. Навіть в краях, де населенє відносить ся до політиків з меншою або більшою погордою, є воно на всіх точках партійно звязане і в своїх поглядах партійно настроєне.

Через те незвичайно важко означити вплив публичної думки у внутрішніх відносинах. Серед політиків партійні товариші готові звичайно покривати себе взаємно, не оглядаючи ся на мораль, аж до самого порога карного суду. Серед виборців, які в своїм щоденнім житю стоять трохи дальше від безпосередної боротьби, загальна культурна сьвідомість була би основою певної публичної думки в противенстві до партійних інтересів, але вона мусить бороти ся з-упертими суггестиями і може звичайно впливати тільки як неозначена підрядна струя. В випадках, де надужитя більшости викликають протести обуреня, протестуючий рух спричиняє переважно більше партійна ненависть меншостий супроти більшости, як дбалість про державу й суспільність, яку висуваєть ся на перший плян і якою мотивуєть ся протести.

Крім того внутрішня політика має відносно такі вузкі границі, що культивууючу ролю публичної думки може тут ліпше сповняти одиниця. Визначна одиниця своїм характером і своєю висшістю може иноді в якійсь справі утворити публичну думку і тим здобути перемогу для морального становища серед жадоби влади партій і партійних провідників.

2. Вигляди на будучність.

Коли хочемо слідити, чи можливе є поліпшенє сучасних політичних відносин, мусимо найперше знайти основну хибу цілої системи. Здорова політика мусить бути така, яка змагає до

справедливої рівноваги сил, іншими словами до того, щоби всі сили суспільности могли дійти до свого права і щоби трата сил держала ся по зможі в як найвузших границях. А рівновагу можна утворити тільки тоді, коли партії можуть зустріти ся на спільнім ґрунті. Тут лежить очевидно головна хиба парламентарної системи, яка так розвинула ся в модерних державах. Одна партія кладе головну вагу на темпераментову сторону, друга на соціяльнотеоретичну, третя є переважно професійною партією. Як можуть такі ріжнородні партії зустріти ся в плідючій роботі? Де той неутральний ґрунт, на яким вони можуть вдержувати ся взаємно в рівновазі? Буде се залежати від приладку, які інтереси будуть заступлені в такім ріжнородно зложенім народнім заступництві, а які не знаходитимуть речників.

Треба отже поставити питанє: Чи мислиме є народне заступництво, оперте на одній спільній лінії?

Професійні інтереси є найміцнійше в ґрунті дійсности вкоріненням елементом політики і власне тому елементом, який в політиці все мати-ме найбільше значіне. Кождий инший поділ на групи буде все на ново перехрещений професійно економічними мотивами. Одиниці по своему світогляду і соціяльнотеоретичному переконанню можуть бути консервативні або прогресистичні, ліберальні або демократичні, можуть мати національні або релігійні інтереси, але передовсім є вони купці, робітники, учителі і т. д. Можна з сього радіти або сумувати, але мусимо погодити ся з фактом, що материяльні інтереси сильнійше ніж усі инші огляди означують становище одиниці до політики. А для держави материяльні інтереси є без сумніву також найважнійші. Від розвитку ріжних галузей продукції залежне становище держави і її сила як в нутрі так і на-зверх.

Народне заступництво, яке мало би за основу професійні групи, було би таким чином найприроднійше і найраціональнійше. Тут і тільки тут був би спільний ґрунт, на яким могли би партії зійти ся. Економічний інтерес був би спільним знаменником. І історія показує нам, що скрізь, де репрезентативний устрій розвивав ся природно, а не повстав, оперши ся на абстрактних теориях, його основа була корпоративна.

В своїм часі се особливо сильно зазначив Adolphe Prins в своїй праці “La Democratie et le Regime parlementaire” (1884).

В примітивних сільських демократиях політичною одиницею була не людська одиниця, тільки огнище, рідина. Міська демократія розвивається скрізь корпоративно, як в грецько-римських старинних віках, так і в германських середніх віках; одиниця не існує, не має ніяких корінів поза соціальною групою; виключена з своєї групи стоїть поза суспільністю, є “lawless”, “дичина”. Міський устрій опирається на гільдіях, цехах, корпораціях всякого рода. Кожда корпорация є соціальною силою й товариською інституцією, в якій сильніший охороняє слабшого й помагає йому. Від патриційів Ганзи і докторів університетів аж до пивоварських челядників, гробарів і жебраків, скрізь стрічаємо природне соціальне групування. Корпоративно устроєні комуни зростають в силу, яка перемагає феодалізм. Система розширяється; парламенти, краєві стани, генеральні стани, кортези і т. д. творяться корпоративно; ті репрезентативні інституції є скрізь федерацією союзів, опертих на соціальних інтересах. Ніді, ані в середніх ані в старинних віках не панує святість числа. В Атенах була політика монополем меншости; в Римі корпоративними формами були класи, центурії й роди. Середновічний репрезентативний устрій був у своїй основі соціальний і товариський. В Англії з тих середновічних початків творилася в безперестаннім розвитку конституція; переміни наступали поволи, відповідно до потреб часу, і тому й тепер англійська конституція функціонує ліпше ніж континентальні. На континенті сильна королівська власть усунула старі корпоративні репрезентативні інституції і коли французька революція мала утворити нову народню власть, не навязано сього до давних порядків, тільки перервано всі нитки і нову народню власть оперто на метафізичних теоріях Руссо.

Понятє “народньої суверенности”, се важний подарок, який оставив Руссо модерному світові. “Кождий з нас — говорить Руссо ставить свою особу і цілу свою силу під спільну управу загальної волі, і ми приймаємо до спільности кожного члена як нероздільну часть цілости”*). Та “загальна воля” є “сувереном”, а суверен тому, що складається тільки з одиниць, які злучилися в ній, не може мати інтересу, який противився би інте-

*) Le Contrat social I. 6.

ресам тих одиниць; таким чином суверенна власть не потребує давати своїм підданим ніякої запоруки, бо неможливо, щоби цілість хотіла шкодити своїм частям. Суверен не може наложити на підданих ніякого тягару, який був би некорисний для спільности, а навіть не може мати волі до сього, “бо під законом розуму, як під законом природи, не дієть ся ніщо без причини.” За те суверен мусить мати змогу провести свою волю супроти одиниць, яких приватна воля суперечила би його волі. Держави є абсолютним паном власности й особи всіх своїх членів*). Коли держава збудована на основі соціяльного договору, голос найбільшого числа все зобов'язує всіх інших. “Коли на народніх зборах предкладаєть ся закон, не питаєть ся просто, чи нарід приймає предложене чи ні, тільки, чи він згідний з загальною волею, яка є волею народу, чи ні. Кождий, віддаючи свій голос, висловляє свою думку, і через число голосів дістаєть ся заяву загальної волі. Коли отже якась думка, яка суперечить моїй, віднесла побіду, то се тільки доказує, що я помилив ся та що те, що я вважав за загальну волю, не було нею. Коли-б побіду була віднесла моя приватна думка, тоді я був би зробив щось іншого, ніж я хотів, і власне тоді я не був би свободний”**).

Sumner Maine доказав***), що коли більша часть ідей Руссо взята від Гоббса і французьких економістів, а поняття “природних законів” і “природних прав” належать до правничої науки і мають початок в системах римських правників, то “суверен”, найвсемогучійша народня спільність, не є ніщо інше, як тільки “відворотна копія французького короля, заосмотрена повнотою власти, яку йому приписували його двораки і двірські правники, та якої одначе відмовляли йому найвисші уми краю й особливо великі авторітети французького парляменту. Сума природних прав, які наслідком соціяльного договору прислугують народньому суверенови, се ніщо інше, як давне божеське право королів в новім строю.”

Так переодягаєть ся деспотизм Людовика XV. в народнього суверена, якого наслідники Руссо поклали на порожнім троні.

*) Там-же. I. 7, 9, II. 4.

**) Там-же IV. 2.

***) Popular Government, Лондон 1885, стор. 158 і д.

Народня суверенність злучила ся з перенятою з Англії репрезентативною системою, яку відкидав Руссо, та яку одначе треба було з конечности прийняти, бо народні збори Руссо, на яких цілий нарід мав особисто віддавати голоси, практично були можливі тільки в устрою міста. На тій основі повстав континентальний парламентаризм. Руссо був ревний індивідуаліст. Щоби вратувати одиницю від всякої неволі, не знав іншого виходу як розпустити її в спільности; одиниця мусіла зректи ся своєї власної волі в користь загальної волі. Аж коли одиниця зречеть ся своєї волі, аж тоді буде справді свободна. Сей парадокс має в собі зерно правди; та при тім дуже важна річ, яким способом одиниця зрікаєть ся тої свободи. Коли вона зрікаєть ся своєї свободи в користь деспотизму того нереального народного суверена, тоді радше можна би сказати, що аж тоді, коли шукаєть ся ратунку перед неволею, стаєть ся невольним. Народній суверен є твором без форми, бо він виключує всі природні групування і так стає тілом без членів. Народній суверен є хімерою, яка, коли її примінити в практиці, переміняєть ся зараз в неособову, математичну величину чисельного маєстату. Політика, як каже Ch. Venoist, “стає боротьбою в темряві, яка кінчить ся тим, що більшість з німою брутальністю чисел роздавлює меншість”. Стан до якого веде наука Руссо про народню суверенність, названо влучно “атомізмом”. Одиниці виключаєть ся що-до їх політичної діяльності з усякого органічного звязку і ставить ся побіч себе як рівнородні, рівноважні атоми*). Через зліплене атомів не можна утворити органічної, живої тканини. Суверенність припадає “половині + 1”. Коли відпадуть дві одиниці, так, що те, що перед тим було “половиною + 1”, стало “половиною — 1”, тоді долішні стають горішніми, суверенність переходить на иньше місце, і нова чисельна більшість починає перемінювати те, що зробила попередня. Руссо від крайнього індивідуалізму перейшов до крайнього колективізму, який властиво

*) “Приймім, що держава складаєть ся з 10.000 горожан. Відношенє суверена до підданого як 10.000: 1, то значить, що на кожного члена держави припадає тільки десятитисячна часть власти, хоч він їй підданий в цілости”. (Rousseau, Contrat social III. 1.).

не є вже колективізмом, тільки замаскованою анархією*). “Недугою модерної держави — каже Ch. Benoist — є анархія, і нічого не допоможе ховати се при помочи описів, анархія, яку знаходимо скрізь і яка, так сказати, є вроджена модерній державі. В дійсности та повзаюча анархія є мабуть найнебезпечніша. Та друга анархія робить багато галасу, але за те має менший вплив а зрештою походить вона з першої: анархія в суспільности вистворює анархію проти суспільности”.

Коли держава мимо всего того зберігає свою лучність, то се поясняється тим, що соціальні сили з розмахом живих вартостей розсаджують в богатих місцях поволоку метафізичних теорій. Професійне групування, модерний спадкоємець давнього станового групування, втискається в систему і що-раз більше реформує її. Та на нещасте догма народньої суверенности не дозволяє тим силам зорганізувати ся. В одному краю певне знайдеться партія, яка особливо займається хліборобством, в іншому краю інтереси торгівлі мають речників в парламенті, в третьому має церков за собою сильну партію і т. д. Однак професійні інтереси скриваються звичайно до агітаційними фразами про ідейні, соціальні чи патріотичні огляди, на що ловиться багато випадкових голосів, так, що взаємне відношення сил поміж групами не може дати міри відношення значіння професійних інтересів у державнім господарстві. Тут недостає організації всіх чинників суспільности, а панує тільки припадок. Деякі інтереси, як шкільництва, літератури, науки і штуки, в найбільшій частині держав видані менше або більше на ласку випадкових партійних групувань, не маючи окремих, уроджених речників. А однак прим. школа має таке важне значіння для суспільности, що певне має право до заступництва людьми професії. Серед теперішніх відносин припадок може завести до парламенту педагога як заступника сього чи того виборчого округу, але таксамо можливо, що той сам округ піде до парламенту шевця. І який се має зміст, щоби справи, які відносяться до інтересів науки, полагоджувати в парламенті, в якому може не бути ані одного ученого?

*) “Анархія” означає в автора і цитованих ним авторів безлад; сьому загально прийнятому вульгарному значінню сього слова теоретики анархізму протиставлять властиве поняття: “анархія” — безвласте. — М. Л.

Та нема сумніву, що існують змагання, щоб економічним інтересам придбати систематичніше значінє в політиці, та що розвиток веде до професійної організації. Найновіша історія дає в сій справі неодну вказівку. Коли підчас дебати з приводу поштового страйку в французській палаті послів (1909) одному соціялістичному послові радикали закидали, що він вибраний при помочи “реакційних” голосів, він відповів: “Звичайно юдять проти духовенства. Я говорив до людей про їх економічні інтереси. Я не робив політики, і се вистало для мого вибору”. В грі канцлерської політики в Німеччині з її партійними комбінаціями можлива всяка коаліція між партіями з застарілими програмами, навіть між такими рішучими противниками як консерватисти й ліберали. Одначе кожда коаліція зараз розпадеться ся, як тільки партії вгнати в очевидний антагонізм в справі, яка бє по кишени. Коли ходило о розклад державних податків в сумі 50 мільонів марок, скристалізували ся прозаїчні економічні елементи, які існують в кожній партії; лібералізм і консерватизм стали заступниками живих інтересів, себто промислу, торгівлі і хліборобства; і коли кожда група інтересів старала ся перекинути податковий тягар на інші, блок вилетів у воздух, себто розбив ся в хвилі, коли вже не стояли супроти себе лібералізм і консерватизм, тільки аграрні і міські інтереси. Німецький консерватизм має сильну професійну організацію в “Союзі хліборобів”, (“Bund der Landwirte”): професійна група робітників зорганізована міцно в соціалній демократії; в кінці також промисл і торгівля зорганізували ся в “Hansabund”, де одначе швидко вибухла криза, яку все таки треба приписати економічним причинам, а саме показало ся, що неможливо погодити протилежні інтереси торгівлі й великого промислу в одноцільний боєвій організації. Що в Німеччині виступили таким чином до боротьби проти себе три великі професійні організації, — побіч більшого числа менших, — се найвиразніша з дотеперішніх вказівок для політики будучности.

Зріст соціялізму в усіх краях поясняєть ся очевидно тим, що соціялізм пішов за історичним розвитком в напрямі переваги професійних інтересів над старими догмами. Він несвідомо звернув політику на шлях професійних інтересів. Він зоргані-

зував робітницькі маси до односторонньої боротьби за робітницькі інтереси. Недостає противаги, бо інші верстви суспільности в найбільше краях не перебудували політики — або тільки по часті і спорадично — на тій самій основі, тільки все ще борються проти старих вітряків. Організоване протисоціалістичних рухів не заповідає нічого для будучности, бо рухи з чисто негативними цілями не мають постійної житєвої сили. В міщанських кругах зустрічають ся не рідко зрезигноване переконанє, що ми великанськими кроками зближаємо ся до якоїсь соціалістичної примусової держави. Та коли міщанська суспільність здорова в своїм ядрі, коли демократична корупція не зїла її до тла, то вона сама буде реагувати. Вона буде примушена до самооборони через організацію міщанських соціальних сил, і ті міщанські організації мусіти - муть взяти політику в свою службу, як се вже давно зробила соціальна демократія. Тоді можна буде бороти ся на однаковім ґрунті, і відбудеть ся перехід від чисельного заступництва до заступництва інтересів.

Вже перед четвертиною столітя представив Adolphe Prins в своїй висше названій праці*) з усею ясністю ідею корпоративного заступництва. “В наших днях — говорить він — думали тільки про те, щоб заступати прінципи. Право голосованя висить в порожнім просторі, і одинокий звязок, який його лучить з існуючим сьвітом, се сфінгований звязок довільно утворених на карті краю виборчих округів. Тимчасом суспільність має щось инше, як видумані поділи і штучні розграниценя, вона має органічне членованє, природні верстви, себто спільности інтересів, хліборобські, міські, промислові, економічні, артистичні, наукові і т. п. групи. . . Тепер їх відсунено на задній плян і треба їх аж відкривати, але вони існують, вони так само давні як людськість, вони самі є людськість в своїй щоденній праці, і ніяка революція не зможе їх знищити. Ті групи є рамами виборчого права. Яка важка є проблема заступництва, коли розглядаєть ся суспільність як метафізичну єдність і бачить ся тільки одиниці, так само легкою стає розвязка тої проблеми коли за вихідну точку береть ся реальности, себто колективности, які, так сказати, спонтанічно вийшли з нутра краю.”

“Найперше голосованє тільки тоді має значіне, коли ви-

*) La Democrate et le Regime parlementaire, ст. 195. і д.

борець заінтересований в виборах. Тоді він не здержить ся від голосовання і не дасть ся підкупити. Нині здержане від голосовання і впливане на вибори є природне і неминуче... Горожанин може дати себе намовити голосувати проти принципу, але проти свого інтересу він не буде голосувати. Ціле питання тільки в тім, щоб той інтерес не був вульгарний і не заслугував на погорду, а таким він буде, коли платить ся за голоси і щоби він був правний, а се станеть ся, коли люди будуть групувати ся по своїй соціяльній діяльності... Політична здібність має ріжнородні ступні, маєток має уломну підставу і спірне походжене, навіть логіка зі становища партій представляє ся ріжно і не еднає всіх людей під одним прапором. Тільки великі соціяльні інтереси еднають усе людей таким самим способом і існують століття як незмінні фактори всеї цивілізації... В кінці при сій системі нічого не оставляєть ся припадкові. Тоді не буде тих сьмішних виборчих колегій де пестро перемішані між собою виборці нагло на один день покидають свої привички, звязки і діла і разом з іншими горожанами, які їх не знають, голосують з поспіхом на кандидата, якого також не знають... Ми маємо карикатуру парламентарного режиму. Коли маємо мати його субстанцію, треба, щоб парламенти відповідали соціяльним потребам, які є жерелами національного життя. Репрезентаційна форма правління є спадкоємницею всіх тих сил, які давні політичні урядження розділяли між численні корпорації. Опираючи ся тільки на масу, спроневірюєть ся вона своїй історичній місії."

"Коли всі горожані будуть поділені таким способом і будуть виконувати свої права в відповідних категоріях, тоді буде се загальне голосоване без насильних скоків, на які воно виставлене, коли не має ніякої точки опори, без несправедливости, яка виходить з рівновартности голосів, без гнету, яким здавляє суверенність числа вільні уми, руйнуючи всі особливости і принижуючи всі чола. Кождій виборчій колегії признаєть ся число послів, яке відповідає не чисельному, тільки соціяльному значіню колегії."

Отже що осягнуть ся через реформу парламентів в корпоративнім напрямі?

1. Через те, що кожда професійна група одержить відповідне заступництво, можна буде уникати того, щоб одна така

група через випадковість парламентарного життя одержала надмірну, несправедливу і для суспільности шкідливу перевагу.

2. Боротьба буде вести ся за реальности, не за абстрактній односторонній партійній догми, і через те в значній мірі уникнеть ся розтрати сил.

3. Фрази без змісту стратять багато з своєї сугестивної сили, коли виборці, зорганізовані відповідно до своїх професійних інтересів, могтимуть бачити ціль політики своєї групи інтересів. “Система соціального рабунку” буде через те значно утруднена.

Професійні політики уступлять в значній мірі місця знавцям, бо групи інтересів, маючи на увазі своє матеріяльне добро, ставитимуть кандидатів з своїх власних кругів. І хоч серед сеї чи тої групи інтересів буде більше партій, то без огляду на те, котра партія побідить, буде вибраний знавець даної професії.

До того треба додати, що через такий порядок зникнуть самі собою ті виборчі питання, кругом яких тепер ведуть ся найгорячіші спори. Чи виборче право має бути загальне чи ограничене? З одної сторони заявляють, що в устрою, який на всіх накладає однакові обовязки супроти держави, також всі мусять мати однакові права; з другої сторони вказують на те, що при загальнім і рівнім виборчим праві широкі маси робітництва, які є звязані спільними інтересами і тому держать ся разом, мусять осягнути перевагу, що є несправедливе і шкідливе, бо соціальне значіне робітництва не відповідає його чисельній силі. Прихильники загального й рівного виборчого права мають без сумніву по своїй стороні логіку; загальне й рівне виборче право є консеквенцією демократії, теорії народньої суверенности. Коли з опортуністичних причин широким верствам відмовляється в цілості або в часті виборче право, мусить ся знати, що поступається нелогічно. А що логіка річій мусить в кінці віднести побіду, домагане загального виборчого права швидше чи пізнійше здійснить ся, на скільки вдержить ся становище народньої суверенности. Коли здійснене природної консеквенції веде до виразного пановання пролетарияту, яке руйнує державу й суспільність, то хіба мусить лежати в системі. Сказали А, але здрігають ся сказати Б, бо бачать, що з того вийде. Отже хапають ся різних обмежень: при помочи плюральности, виборчих

кляс, посередніх виборів та інших способів дають перевагу власності, просвіті, осілості і т. д. Тимчасом штучний характер тої “переваги ясний хочби з того, що ті всі границі зовсім самовільні. Чи два голоси має мати вже той, хто має чотири тисячі річного доходу, чи аж п'ять тисяч має давати до сього право? Чи треба мешкати один, чи аж два роки в тім самім виборчій окрузі, щоби мати право голосовання? Се очевидна річ, що всі ті границі є випадкові та що се залежить від довільності законодавця, кого параграфи виборчого закона мають виключити, а кого обняти, хто має мати один голос, а хто два, три або чотири. Що ані власність ані існути самі собою не дають більшої політичної розваги, се зазначувано досить часто. Так як певна річ, що нема дійсних критеріїв на те, хто має бажану для права голосовання політичну розвагу, та що всі штучні границі служать тільки класовій політиці, так само певна річ, що всі ті границі суперечать принципам народньої суверенності. Натомість при системі професійних груп цілий сей спір відпадає. З одної сторони ясна річ, що се може тільки користь принести кожній партії, коли будуть зібрані всі без різниці голоси професії; з другої сторони коректне відважене становище і значіння різних професій в державі й суспільності буде тільки тим способом можливе, що всі голоси будуть почислені. Коли здійснене логічного домагання загального й рівного виборчого права при народній суверенності може вести до небезпечного для суспільності пановання нижніх клас, при системі представництва професійних груп відважуване вартостий стане аж таким способом повне, що виборче право буде розширене на всі діяльні в суспільності одиниці. Тут логіка й соціальна користь сходять ся разом, що ще раз показує, що метода корпоративного заступництва є не тільки історична, але також найприродніша з усіх звисних метод заступництва.

Отся аргументация може бути з такою самою невністю примінена до іншої актуальної проблеми до проблеми виборчого права для жінок. При заступництві професій розуміється само собою, що кожда жінка, яка працює в якійсь професії, має те саме право до голосу в своїй групі, як її товариші-муштини, і її співдіяльність буде мати для групи таке самозрозуміле значіння, що ледви чи піднесеть ся проти того який протест.

Гірше стоїть справа з мущинами й жінками, які не мають ніякої професії. Замужня жінка може мати в різних напрямках значіне для професійної діяльності свого мужа, наслідком чого було би може оправдане, замужній жінці, яка не займається професією, дати голос в професійній групі її мужа. Що старі люди, які усунули ся від інтересів, були-б на далі зачислювані до професійної групи, до якої належали давнійше, се всякий признає оправданим. Група “свобідних професій” могла би через ліберальне пояснене слова “професия” бути розширена в тім напрямі, щоб обнімала також тих незасібних людей, які, не маючи властивої професії, прим. через філянтропійну діяльність проявляють свій соціальний інтерес. Група свободних професій в відношеню до свого суспільного значія була би все така мала, що мусіла би мати право до всякого приросту, який могла би тільки з певним оправданем досягнути. Зовсім позбавлені виборчого права були би тоді тільки одиниці, які суспільности не служать ніякою позитивною працею, а вони й не мали би права вимагати, щоб їм признано якийсь вплив на політику.

Проти корпоративної системи підносять все один закид. Коли політика вже тепер носить знамя грубого матеріалізму, то щож доперва було-б тоді, коли відпаде всякий ідеальний момент і боротьба буде йти виключно за матеріальні інтереси? На се можна відповісти: Віра в значіне ідеальних моментів в модерній демократичній політиці опираєть ся переважно на ілюзії, викликаній суггестією слова. Ідеальні вартости, коли їх використовувєть ся до партійних цілій, перестають в дійсности бути ідеальними; коли-ж до того професійні політики починають їх використовувати в своїм особистім інтересі, віра в їх істноване може навіть принести шкоду, бо вона дає горожанови фалшиве почуте певности. Чи справді хтось вірить, що національні інтереси в руках партійних і професійних політиків є певніші, ніж в руках заступників професії, які прецінь можуть розуміти, що розвиток професії залежний в певній мірі від розвитку нації? Або що прим. за інтереси народньої просвіти будуть ліпше дбати партійні політики, ніж заступники професії, які з власного досьвіду знають, що значить просвіта і професійні відомости для професійного життя?

Корпорация має те спільне з одної сторони з родиною, з другої з нацією, що вона творить природне групуване, в противенстві до партії, яка є штучною спільністю. Через те корпоративний дух є в своїй сути більше товариський, більше ідеальний, коли хто так хоче се назвати, ніж дух партийний. Соціальна етика має за задачу виставляти ідеальні домагання й витворювати для них публичну думку, яка примушувала би політику займатися ними, вказуючи, в якім напрямі треба йти до полагання їх. Де соціальна етика виступає таким способом самостійно, але рука в руку з політикою, як дві союзні сили, там поступ відбувається швидше ніж там, де соціальну етику поглинула все опановуюча політика. Се не є ніякий припадок, що Прусія, мимо гнітучої переваги одної професійної класи, на шляху соціальних реформ зайшла далі ніж обітована земля "політиків", Франція.

Коли деякі професії вже тепер опановують політичне життя, буде се також сповненем домагання справедливости, коли всі професії зможуть одержати своє заступництво й боротися в однакових умовах. Коли місце самоволі займе порядок, коли річeve значіне здобуде більше простору і в тій самій мірі шахрайство стратить ґрунт, коли взагалі якість персоналу народного заступництва поліпшиться, все те може вийти тільки на користь політичній моралі. І власне та обставина, що брутальність боротьби матеріяльних інтересів не зможе довше скривати за лицемірні фрази про загальне добро й ідейність, улекшить публичній думці зайняти відповідне становище й виконувати свій вплив. Ті самі *imponderabilia*, які в міждержавній політиці впливають на злагоджене противенств, осягнуть змогу впливання також у внутрішній політиці, коли та буде порушати ся серед ясних ліній.

Противагу проти односторонности професійних інтересів можна би осягнути через окреме заступництво еднаючих сил нації, спільних інтересів нації на зверх, прим. через першу палату, яка була би вибрана на територіальній основі, — не на основі випадкового поділу на округи тільки на основі природного, історично - географічного поділу краю (провінції, департаменти і т. д.). Таким чином край і нарід були би заступлені через поділ на два виміри. В кінці рефе-

рендум давало би певну запоруку проти неминучих надужитъ політиків.

За кождим разом, коли виринала думка корпоративного на роднього заступництва, прихильники парламентаризму відкидали її як таку, що в практиці не дасть ся перевести. Серйозного умотивованя тої неможливости переведеня я ніде не зустрічав. Чи та трудність не полягає в тім, що ті, що вже дістали ся до жолоба або сподівають ся, що й на них прийде черга, не хочять добровільно уступити? Та коли природний розвиток іде в напрямі заступництва професійних груп, то се заступництво буде осягнене на перекір політикам. Нехай тільки старі боги до краю скомпромітують ся, — тоді для нових розстелить ся свободний шлях.

З думкою про заступництво професійних груп виступив я в-перше в однім данськім журналі в 1910 р. і там зазначив, що в Німеччині професійні групи, коли вже не зовсім витворені, то в кождім разі знаходять ся в стадії твореня. Майже рівночасно висловлено ту саму думку в Німеччині, а саме в численних статях К. Єнча і І. Унольда*).

*) Не входячи ближше в суть проблеми заступництва професійних груп, звернемо на сім місці увагу на огіє два моменти: 1) Дискусія на тему переміни парламенту в заступництво професійних груп має реальні основи тільки в краях, які осягнули найвищий ступінь модерного економічного розвитку. Сам автор вказує на Німеччину, як на край, де професійні групи знаходять ся в стадії твореня, отже на край з викінченою модерною економічною структурою. 2) Автор не дає ніякої відповіді на питанє, який критерій примістити при "відважуваню становища і значіння різних професій в державі й суспільности", значить, на яких основах оперти чисельне відношенє заступництва окремих професійних груп. А се є власне найважнійше питанє при реалізованю ідеї заступництва професійних груп. — М. Л.

IV.

СОЦІЯЛЬНА ЕТИКА.

Індивідуалізм і колективізм. Суспільництво і товариськість.

Цивілізація і культура.

Людська спільність вийшла з дуалізму між рабунковим і товариським інстинктом, між війною й асоціацією. Сьому дуалізмowi відповідає до певної міри противенство між політикою й етикою. Та як в жаднім періоді розвитку понятє морали не могло визволити ся з під впливу понять політики, так само політика все підлягала впливови етики. Власть мусіла взяти на свою службу моральне право, щоб забезпечити своє існуванє, і так поволи розширила ся домена права. Хоч як плятонічне було би відношенє влади до морали, все таки політика послугуєть ся моральними правними понятями, хоч може дієть ся се тільки для людського ока. Цілий розвиток людського роду полягає на тім взаїмнім впливі між політикою й етикою і на зрості останньої коштом першої.

Соціяльна етика має тут рішити великанську задачу: перемінити політику, офіціальну мораль маси, по взірцям індивідуальної морали. Деяким результатом в тім напрямі може вона вже виказати ся. Се бачили ми в міждержавній області, але воно має значіне також для внутрішньої політики. В культурних краях не засуджуєть ся вже політичного противника на смерть, ані не замикаєть ся його в Бастілії. Се поясняєть ся не тим, що партії в своїм панованю стали хоч трохи менше тиранські ніж абсолютні володарі давнійших часів, але дієть ся так тому, бо протягом віків правна сьвідомість стала сильнійша. І у внутрішніх відносинах публична думка є камінярем. Всі поміченя й міркування, всі висліди думки й досліду, пересіяні і спопуляризовані, розносять в наших днях книжки й газети по сьвіті. Всі ті

відривки й окрушки розходять ся далі через щоденні розмови. Той цілий, безконечно ніжно порозділюваний матеріял укладається ся поволи, і так наростає верства за верствою для творення публичної думки. Суггестия новости може творити сьмішні або шкідливі напрями моди,—так прим. гуманітарні ідеї ведуть легко до податливої педагогіки, яка присипляє мораль, або до надмірної м'якості супроти злочинців, яка зменшує правну охорону мирного й чесного горожанина і викривляє до певної міри правну сьвідомість, — але є се тільки схиблення публичної думки. Вона проявляєть ся скоками, хитаючи ся між ріжними суггестиями, але коли слідити за її впливом взагалі і для довшого часу, то її роль посередника між індивідуальною моралю і моралю маси стане очевидна.

При тім має тут величезне значінє суггестия преси. Взагалі не можна сказати, що преса бачить свою задачу в тім, щоб вести публичну думку. Вона має передовсім дві головні цілі: заспокоювати ненаситну цікавість мас і працювати в службі партії або секти; се останнє сповняє вона або через безпосередню агітацію, або представляючи неутральні події й відносини в одностороннім і кривім партійнім осьвітленю. Одначе, щоби вдержати свою публику, мусить вона рівночасно числитт ся з публичною думкою і примінювати до неї свої тенденції, чим вона знов причиняєть ся до скріплення публичної думки й надання їй більш універсального значіння. Таким чином щоденна преса, мимо своєї служби партіям, являєть ся могутнім способом творення публичної думки. З другої сторони є се поважне сьвідощтво поступу в області соціальної етики, що жадне правительство і жадна пануюча партія в культурній державі не посьміє поспробувати постійно давити пресу. Війна для знищення свободи слова ледви була-б тепер можлива.

Соціальна етика має найперше означити становище супроти питання індивідуалізм contra колективізм. Тут лежить основна соціальна проблема. Індивідуалізм каже одиниці шукати своєї задачі в самій собі. Кождий мусить старати ся досягнути по змозі найбільшу міру свободи, влади і посідання, або в кождім разі таку скількість тих житєвих дібр, яку його індивідуальна натура приписує йому як умову до досягнення по змозі найвисшого почуття щастя. Сьвітом одиниці стає її **я**. Держава повинна

тільки в інтересі одиниць обмежити відповідно свою сферу влади; її зводить ся до ролі поліція. Суспільність, понятє свободних асоціацій, зникає для індивідуалістичного світогляду. Доведений до крайніх консеквенцій, стає індивідуалізм по части анархізмом, по части теорією надчоловіка, яка одначе також є формою анархізму. В менше надмірнім виді проявляєть ся індивідуалізм як сентиментальний культ свого я. Коли оцінювати справу зі становища народньої педагогіки, він творить шкідливу пошану перед нерозумними ідіосінкразиями; приватні властивости вважаєть ся за глибину і висшість духа; кожда одиниця стає на стільки зарозуміла, що вважає себе індивідуальністю. Індивідуалістичний напрям знаходить свій вислів в порожній, крикливій ліриці, *l'art pour l'art*, в ідолопоклонстві словам, де зникає різниця між творчими одиницями, які плодять думки, і героями фрази, які тільки розводнюють думки інших.

Колективізм знов вважає одиницю тільки за часть цілості. Коли античний світогляд був у своїй сути колективістичний, то модерний колективізм повстав через переміну індивідуалізму в його противенство. Щоб усім забезпечити відповідну скількість житєвих дібр, мусять бути для свободи рухів одиниці потягнені як найвузші границі. Щоб один другому не завидував, повинні бути житєві добра так поділені, щоб кождий дістав по заслужі свою заплату, обчислену з математичною докладністю. А що слабкий і малоздібний, які менше продукують як сильний і здібний, не винні своїй меншевартности, заслуга стає в дійсности однакова, наслідком чого й нагорода повинна бути однакова. Так доходить ся через соціялізм до крайної форми колективізму, до комунізму. Держава стає великим регулятором, стає машиною, яка автоматично розділяє працю й заплату. Сей напрям не є ліричний, натомість є він односторонно матеріялістичний, веде консеквентно до того, щоби в своїй психології оперувати тільки голодом і половим інстинктом. З своїм антиподом, індивідуалізмом, має він спільний наклін, щоб не звертати уваги на свободні асоціації суспільности. Свобідні асоціації не надають ся до механізму державного порядку. Колективізм забуває, що машина дає все такий сам продукт, без відміни і тому без улпшення, що тільки приватна ініціятива може творити новости, та що весь поступ завдячуємо нерівности. В кінці забуває

він про духові вартости, які не можна регулювати так само як материяльну роботу й материяльне уживанє. А вони є власне ті, що порушають сьвіт. Індівідуалїзм опираєть ся на утопії, а саме на відокремленій одиниці, яка в сьвіті не існує; колективїзм опираєть ся на іншій утопії, на рівности, яка в сьвіті також не існує і якої на щастє ніколи не можна буде завести під примусом.

Кожда часть стає сліпа на половині правди. Суспільність (в найширшій розуміню, включаючи державу) існує очевидно тільки для одиниць, бо без одиниць взагалі не було би суспільности, одначе не існує вона для окремої одиниці. Одиниця знов існує не тільки для себе, але також для інших одиниць, себто для суспільности. Адже чоловік, — що признають нині всі, — є товариський звір. Побіч інстинкту самозбереження товариський інстинкт є тою силою, яка заставляє його до праці. Муки Сизифа і Данаїд є власне тому так вирафіновано невольні, що їх праця не вїтворює ніяких вартостей. Коли-б в'язням, які в Азії за кару цілий день крутять колесо, неполучене з ніякою машиною, казав замість того крутити колесо, яке прим. меле збіже, ніхто з них не відмовив ся би. Вирафінованє кари лежить в гнітучім почутю, яке повстає при виконуваню роботи, яка не дає ніяких вартостей. А під вартостями треба тут розуміти соціяльні вартости. Коли-б артист наперед знав, що його твір зараз після викінченя буде знищений, так, що ніхто його не побачить, втратив би охоту до праці. Твір міг би для нього самого, для його артистичного розвитку мати значіне, але він не мав би вартости для суспільности, і се є рішайучий момент. Зарозумілість, яку так часто зустрічаємо у творчих одиниць, се ніщо інше, як менше або більше пересадне почутє власної здібности творити соціяльні вартости.

Ясна річ, що тим більші вартости може давати одиниця суспільности, чим більшу змогу розвитку дає суспільність одиниці. Наука, штука, література мусить мати свободу і певний вільний простір, щоб могли розвивати ся. Той, чия щоденна робота полягає в тім, щоб бити молотом по ковалі, може вдоволяючо виконувати ту роботу, коли тільки має дах над головою і може заспокоїти голод і половий інстинкт. Коли-ж сус-

пильність може крім того забезпечити його будучність і дати йому певний засіб загально корисного знання, се знов вийде на користь суспільности, бо він через те зможе ліпше виховати свої діти і може ще мати виховуючий вплив на окружене. Великий купець і промисловець мають більші вимоги; руйнуючий нерви вплив відповідальности і ризика вимагає противаги, відповідно до натури одиниці; подорожний, певного естетичного середовища дома і т. д. В кінці при умовій праці вимоги участі в житєвих добрах є сильнійше зіндівідуалізовані, бо до виконання цінної умови роботи є потрібна справжня індивідуальність. Розумієть ся, соціяльна етика мусить покласти певні границі вимогам, які ставити одиниця вважає себе управненою на основі роду й вартости своєї праці. Коли-б означене тих границь оставити самій одиниці, вимоги в найбільше випадках страшно зросли би; одиниця не могла би розрізнити, що справді має значінє для її творчости, а чому вона ілюзорично приписує таке значінє, гонена своєю жадобою. Справа правильного розділу житєвих дібр, — при чім треба розуміти не тільки чисто материяльні добра, але також власть і авторітет, — ставати-ме що-раз більше пекуча. Для її розвязки мусять дружно працювати політична економія, соціяльна етика й індивідуальна етика, а цілю мусить бути: довести до логічного відношеня між соціальною вартістю роботи і свободним розпоряджуванем робітника житєвими добрами. Кожда одиниця повинна розпоряджати такою кількістю житєвих дібр, яку може особистою працею перемінити в соціяльні вартости, але також тільки такою. Розумієть ся, є се ціль для непередвидженого часу і може навіть на всі часи утопійна. Але не тому ставить ся ідеали, що вірить ся в їх повну реалізацію, тільки щоби вказати напрям, в яким мають іти змаганя. Хоч ідеал є й недосяжний, то все можна до нього на один-два ступні зблизити ся.

Шляхи і способи є для соціяльних реформ однакові. Приготовляєть ся поступенно публичну думку, так, що нові ідеї переходять в кров що-раз більших мас. В кінці фалянга, яка стоїть за домаганнями реформи, є досить велика, щоби примусити політику, заняти ся ними. Не все нове, що одушевляє маси, є добре і правильне, бо сугестії можна вжити до всего. Великі, важкі наслідками похибки робить ся як в соціяльній так і в полі-

тичній області, але суспільність мала довге жите й досить часу похибки направити, коли шкідливість консеквенцій занадто кидається в очі. Суспільність учить ся з своїх похибок, хоч плата за науку буває й дорога. Головна річ, що індивідуалізм і колективізм існують як до певної міри рівнорядні напрями, які можуть вдержувати себе у взаємній рівновазі.

Соціальна етика є чимсь більше як тільки теплярнею для думок, які мають дозрівати для пересадження на політичну ниву. Вона обнімає не тільки суспільництво (Sozial taet), чим означую змагане до ліпших соціальних відносин, але також товариськість (Soziabilitaet), розвиток людського товариського і суспільного почуття. І в сій останній області маси остали позаду одиниць. Здогад, що держава при якійсь нагоді з чисто людської прихильности даром подала поміч сусідній державі, був би образою провідних політиків тої держави, коли тимчасом інсинуація, що ті провідні політики вивели сусідню державу в поле, мимо перенятих обуренем офіціяльних спростовань, вважала ся би компліментом для їх інтелігенції. Газетна полеміка між країнами й народами своїм паївно самохвальним і зарозумілим стилем інвектив пригадує сварки вуличників. Такий низький курс має товариськість не тільки в міждержавній, але також у внутрішній морали мас. Політична партія вважала би за вершок сьмішности, коли-б від неї ждали прислуги, не заплативши за се в повній валюті. Найбільш дрібничкова ярмарковість є в політиці доброю діловою моралю. Публична думка є тут знов посередником між офіціяльною моралю маси і індивідуальною моралю. Публична думка нації може з одушевленням витати иншу націю, при чім за тим одушевленням не стоїть вираховане. Те одушевлене може бути мало основане, одначе головна річ лежить тут в тім, що при всіляких сьвятах збратаня, коли виключити суггестію окликів, остане мале зерно справжньої товариськости. Трудніше виказати в політичних партій вплив публичної думки в напрямі витворюваня товариськости, одначе й тут він знайдеть ся, хоч і дуже укритий.

Товариськість є зародом всякого розвитку морали маси. Всяка культура є через те в своїй сути товариська. Бо культура не є ніщо инше, як моральний розвиток мас, поступаюча побіда асоціацій над війною. Через літературу, штуку й науку

старається зіндивідуалізований в нації нарід пізнати себе самого, віднайти в самім собі з'єднуючі елементи. Через те, що ма сам робить ся доступними також духові вартости інших народів, їх горизонт розширюється поступенно до того, що вони починають відчувати загально - людське при чім зискується що-раз новіші області для товариськості.

Як ріжно укладається культура в окремих народів, так само ріжно укладається вона в окремих періодах часу. Маємо не тільки національні культури, але також культури одного віку мимо місцевих відмін складаються на більшу часову цілість, яку називаємо "стилем". Стель, се зверхній вислів духового життя віку, знак єдності часу. В стилі зустрічаються споріднені моменти різних духових напрямів, сили вдержують ся в рівновазі. Стель, се супокій і гармонія. Тим поясняється заспокоююче і підносяче враження, яке викликає кожний стилевий твір штуки в розуміючого глядача.

Є се властивість нашого часу, що в ній нема ніякого стилію. В архітектурі з умираючим емпіре спинило ся всяке спонтанічне творення стилію. Меблева штука дала ще стиль епігонів, стиль 1840-их років, відроджене стилію рококо з міщанським прикрасенням. В музиці, в штуці, в літературі, було багато цікавих окремих індивідуальностей, але не було стилію, тільки "школи" й "напрями". Се справді новість в історії. Європа ледви чи коли перед тим в історичній епосі була так зовсім позбавлена всякого стилію, як від половини ХІХ. століття до нинішнього дня. В останніх роках появили ся в декорації й артистичнім промислі змагання до "залізного стилію", який своєю холодною, брутальною безвиставністю міг би стати висловом нашого машинового віку, однак сьогодні не можна ще сказати, чи він піде далі пробної стадії.

Передумовою витворення стилію є існування чогось спільного, спільного знаменника для різних напрямів думки, єдності, яка могла би витиснути своє знамя на творах штуки і літератури, урядженню дому, суспільнім життю, світогляді й життю даного часу. Стель є висловом того, що зібране і злучене в народній свідомості. А власне сеї риси недостає в дуже визначній мірі нашому часови. Відповідаюча модерному духови часу теорія народньої суверенності розбила суспільне життя на самі окремі

єдності. Атомістичний і анархістичний вік мусить бути позбавлений стилю. Анормально форсовне цивілізаційне жите нашої часу з своїм руйнуючим нерви поспіхом і з безконечною безліччю ріжнородних, все змінних, крикливих, дісгармонійних вражінь причинило ся до притуплення почуття гармонії і зробило людий нездібними переняти ся єдиним, консеквентним, одноцільно викованим культурним духом.

Коли культура є для мас тим самим, що етичний розвиток для одиниць, то цивілізація, удосконалюване техніки, поступ в опановуваню природи, відповідає інтелектуальному і професійному удосконалюваню одиниць. Цивілізація сама в собі не є культурою, тільки способом до культури. Електричне світло, автомобілі, й аеропляни не мають нічого більше спільного з культурою, як тільки те, що з одної сторони є вони плодами чинника культури, науки, а з другої можуть бути взяті в службу культури, як усе, що упрощує механіку веденя життя і причиняєть ся до лученя між людьми. Одначе часто цивілізація спершу більше ділить, ніж лучить, бо витворює потребу люксусу, яка знов викликає рабунковий інстинкт. Звідси походить та особлива подвійна натура, властива так виразно цивілізаційному періодови XIX і XX. столітя. Сам поступ, який підпирає розвиток етики мас, рівночасно має спинюючий вплив, бо збільшує способи до влади й уживаня. Рабунковий інстинкт і товариськість стоять тут з найбільшою різкістю проти себе.

Хто живе серед того модерного хаосу, повинен зберегти ясний погляд і не дати ся збаламутити ворожнечею до культури, витворюваною через відворотну суггестію і піддержуваною реальними політиками. Все те говорене про “надмір культури” треба звести до властивої міри. Бачать, як нація занепадає і її культура прибирає хоробливі форми, і виводять з того, що націю згубила культура. Та чи такий вивід оправданий? Чи не можна подумати, що культура тому приняла хоробливі форми, бо нарід з інших причин попав у занепад? Чи може не більш природною була би думка, що народи й держави ростуть, в своїм найліпшій віці, приймають і продукують культуру, щоб опісля постаріти ся і вмерти? В такім випадку смерть не була би наслідком культури, тільки природним порядком, якому навіть культура не може оперти ся. А коли так, то не можуть тут допомогти ніякі ліки. Старець не відмолодне через позбавлене культури. Остання і крайня консеквенція боротьби за істнуванє, се резигнація. Одначе нація, яка вмирає, виконавши свою культурну працю, не жила даром і не заслугує на насміх і в історії її спадщину візьмуть молодші сили й далі вести-муть діло культури: *Greacia capta ferum victorem cepit.*

Еволюція в Образках

Тепер ніхто не може звипятись, що на українській мові нема наукової книжки, з котрої він би міг докладно довідатись про повстанє сьвіта, животин та людей. Така книжка є!

Се — **»ЕВОЛЮЦІЯ В ОБРАЗКАХ«**!

Вона містить в собі найчистішу есенцію науки Чарлеса Дарвіна та його учеників.

Хоч ся наука дуже висока, та її зрозуміє кождий навіть мало вчений, бо

СТО ДЕВЯТЬДЕСЯТ І ТРИ ОБРАЗКИ

пояснюють кожду сторінку написану простою мовою; тому і зветь ся книжка: **»ЕВОЛЮЦІЯ В ОБРАЗКАХ«**.

Містить вона в собі виклади з Астрономії — Геології — Зоології.

Себто науку про небо та повстанє сьвіта, про те як з'явилась земля, та як протягом 157.000.000 літ з малих, оком певдним животиин повстали уся теперішня звірина та рослин.

Кажуть, що людина повсталала з малип, чи правда се, чи ні, довідаетесь з

ЕВОЛЮЦІЇ В ОБРАЗКАХ

Ся книга розділена на шість розділів: — Розділ I. — Прості приклади. — Розділ II. — Астрономія. — Розділ III. — Геологія. — Розділ IV. — Зоологія (до ссавців). — Розділ V. Малип та людина. Розділ VI. — Нарис прав еволюції. — Ви можете набути **»ЕВОЛЮЦІЯ В ОБРАЗКАХ«** за \$1.25

ПРО ЗЕМЛЮ СОНЦЕ І ЗВІЗДИ. — Популярна астрономія. — Написав д-р Іван Раковський. В сій книжочці вложено популярно основні відомости з астрономії. Читаючий довідаєть ся з неї, що таке наша земля, що таке місяць, сонце, комети, що таке звiзди. Пізнає дивні нові світи, про які не знав нічого. — Виклад книжочки незвичайно приступний і легкий. Численні ілюстрації улекшують ще більше розумінє прочитаного. — Ціна 40ц

З ЖИТЯ ПЕРВІСНОГО ЧОЛОВІКА І СУЧАСНИХ ДИКУНІВ.

В. Лупкевич. — Переклала Олена Охримович-Залізняка. — З 23 рисунками в тексті. — Вже сам заголовок книжки каже сподівати ся, що говорить ся там про дуже цікаві річи, бо і хтож не цікавий знати, як жили наші прародичі або й теперішні дикі люди, про яких такі дива кождий чує ще в дитинстві. Книжочка поділена на трицять розділів, а в кождім з них говорить ся про якусь иншу сторону життя наших поселеній або теперішних дикунів. До кожного розділу додано кілька образків, які поясняють ще лінше то що написане 35ц

ГІПНОТИЗМ І СУГЕСТІЯ. — Короткі і популярні вказівки до гіпнотизованя і піддаваня сугестій в цілях лічинних і педагогичних. — З численними ілюстраціями. — Ціна за I. і II. часть 40ц

РОЗВІЙ ПОГЛЯДІВ НА ВСЕЛЕННУ. — Наукова розвідка 40ц

Ruska Knyharnia

850 MAIN ST.

WINNIPEG, MAN.